

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TAŞKÖPRÎZÂDE AHMET EFENDİ'NİN AHLAK
DÜŞÜNCESİNDEKİ ERDEM VE KARAKTER GÜÇLERİ

SÜMEYYE KAMACI

DANIŞMAN

PROF. DR. SEDAT YAZICI

BARTIN-2022

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

**TAŞKÖPRİZÂDE AHMET EFENDİ'NİN AHLAK DÜŞÜNCESİNDEKİ ERDEM
VE KARAKTER GÜÇLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sümeyye KAMACI

BARTIN-2022

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Prof. Dr. Sedat YAZICI danışmanlığında hazırlamış olduğum “TAŞKÖPRÎZÂDE AHMET EFENDÎ’NİN AHLAK DÜŞÜNCESİNDEKİ ERDEM VE KARAKTER GÜÇLERİ” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

03.02.2022

Sümeyye KAMACI

ÖNSÖZ

Çalışmamdaki her aşamada bana yardımcı olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Sedat YAZICI'ya, tez savunma jürimde yer alarak görüş ve önerileriyle çalışmanın gelişmesine katkı sağlayan Doç. Dr. Coşkun BABA'ya ve Doç. Dr. Ayşe Gül ÇIVGIN'a, son olarak benden desteklerini hiç esirgemeyen değerli aileme teşekkür ederim.

.

Sümeyye KAMACI

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

TAŞKÖPRİZÂDE AHMET EFENDİ’NİN AHLAK DÜŞÜNCESİNDEKİ ERDEM VE KARAKTER GÜÇLERİ

Sümeyye KAMACI

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Sedat YAZICI

Bartın-2022, sayfa: 95

Bu çalışmanın amacı çağdaş felsefe ve psikolojide yeniden ilgi odağı olan erdem, karakter ve karakter güçleri konusunu Taşköprüzâde’nin felsefi çalışmaları özelinde incelemektir. Christopher Peterson ve Martin Seligman’ın Character Strengths and Virtues adlı kapsamlı çalışması erdem ve karakter güçleri ilişkisine felsefi-psikolojik çerçevede yeni bir yaklaşım getirmektedir. Bu tezde, İslam ve Osmanlı ahlak çalışmaları genelinde ve Taşköprüzâde Ahmet Efendi özelinde erdem, karakter ve karakter güçlerinin nasıl sınıflandırıldıkları ve ilişkilendirildikleri, bu sınıflandırmanın İslam ve Batı felsefesi geleneği içerisindeki yeri tespit edilmektedir. Taşköprüzâde’nin temel erdemler sınıflandırması, Thomas Aquinas hariç, Antik Çağ ve Orta Çağ İslam ve Batı filozoflarının hemen hemen tümüyle örtüşür. Bu tartışmaların birçoğundan farklı olarak Taşköprüzâde, erdem ve karakter güçlerine benzer bir ayırımla ayrıntılı bir şekilde temel erdemler, alt erdemler sınıflandırması ve onların ifrat ve tefrit ayırımlarını yapar. Erdemler ve alt erdemlerin ruhta yer aldıkları kısımlar itibarıyla Antik Çağ, Orta Çağ İslam dünyası, Osmanlı dünyası ve Taşköprüzâde’nin görüşleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar irdelenecektir. Taşköprüzâde’nin erdem sınıflandırması ile çağdaş psikolojideki erdem ve karakter güçleri arasında önemli benzerlikler olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın, Taşköprüzâde’nin erdem tanımlamalarında bazı alt erdemlerin ifrat ve tefrit durumlarını ters yönde göstererek yanlış örneklendirme yaptığını tespit ettik. Tez boyunca yaptığımız tespitler sonuç bölümünde ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Erdem, karakter, karakter güçleri, Taşköprüzâde, psikoloji

ABSTRACT

M. Sc. Thesis

STRENGTHS OF VIRTUE AND CHARACTER IN THE MORAL THOUGHT OF TAŞKÖPRİZÂDE AHMET EFENDİ

Sümeyye KAMACI

Bartın University

Graduate School

Department of Philosophy Department

Thesis Advisor: Prof. Dr. Sedat YAZICI

Bartın-2022, pp: 95

The main purpose of this study is to examine the subject of virtue, character and character strengths, which are the focus of attention again in contemporary philosophy and psychology, in the philosophical studies of Taşköprizâde. Christopher Peterson and Martin Seligman's comprehensive work Character Strengths and Virtues brings a new philosophical-psychological approach to the relationship between virtue and character forces. In this thesis, how virtue, character and character strengths are classified and associated throughout islamic and Ottoman moral studies and in the special context of Taşköprizâde Ahmet Efendi, the place of this classification in the tradition of Islam and Western philosophy is determined. The classification of basic virtues of Taşköprizâde overlaps with almost all of the philosophers of Antiquity and medieval Islam and the West, with the exception of Thomas Aquinas. Unlike many of these discussions, it distinguishes in detail the basic virtues, sub-virtues classification and their distinctions of overdoing and understatement, with a distinction similar to the strengths of virtue and character. The similarities and differences between the views of Antiquity, medieval Islamic world, Ottoman world and Taşköprizâde will be examined as the parts of virtues and sub-virtues in the soul. It has been determined that there are important similarities between the classification of virtue of Taşköprizâde and the strengths of virtue and character in contemporary psychology. We found that some sub-virtues in the definitions of virtue of

Taşköprüzâde made the wrong sampling in the opposite direction when detecting the situations of overdoing and understatement. The findings we made during the thesis were revealed in the conclusion section.

Key Words: Character, character strengths, psychology, Taşköprüzâde, virtue

İÇİNDEKİLER

BEYANNAME	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	x
GİRİŞ.....	1
1. ERDEM, KARAKTER VE KİŞİLİK ÜZERİNE BAZI ÇÖZÜMLEMELER	5
1.1.Karakter	5
1.2.Mizaç.....	7
1.3.Kişilik.....	8
1.4.Erdem ve Karakter Güçleri.....	9
1.5.Erdem-Mutluluk İlişkisi	14
1.6.Erdem-Orta Yol İlişkisi	15
1.7.Erdem-Duygu İlişkisi	16
1.8.Erdem-Ruh/Nefs İlişkisi.....	19
2. ERDEM AHLAKI TARİHİ	21
2.1. Platon'un Erdem Anlayışı.....	21
2.2. Aristoteles'in Erdem Anlayışı.....	24
2.3. Hristiyan Düşünce Dünyasında Erdem Anlayışı	28
2.4. İslam Düşünce Dünyasında Erdem Anlayışı	31
2.5. Osmanlı Döneminde Erdem Anlayışı.....	39
3. TAŞKÖPRÎZÂDE ve FELSEFE ANLAYIŞI	45
3.1. Hayatı ve Temel Eserleri.....	45
3.2. Felsefe Çalışmaları.....	46
3.3. Taşköprîzâde'de Mizaç, İrade, Bilgi ve Ahlak İlişkisi	51
3.4. İnsan ve Eylemleri: Taşköprîzâde'nin Fiil (Eylem) Anlayışı.....	52
4. TAŞKÖPRÎZÂDE'DE ERDEM VE KARAKTER GÜÇLERİ.....	56
4.1. Temel Erdemler ve Alt Erdemler	56
4.1.1. Hikmet Erdemi ve Şubeleri	58
4.1.2. Şecaat Erdemi ve Şubeleri	63

4.1.3. İffet Erdemi ve Şubeleri	71
4.1.4. Adalet Erdemi ve Şubeleri	76
SONUÇ	82
KAYNAKLAR	89

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
No	No
1.1:	Peter ve Seligman’a Göre Erdem ve Karakter Güçleri 12
2.1:	İbn Miskeveyh’e Göre Erdem ve Alt Erdemler 37
2.2:	Kınalızade Ali Efendi’ye Göre Erdem ve Alt Erdemler 42
4.1:	Taşköprüzâde’ye Göre Erdem ve Alt Erdemler 56
4.2:	Hikmet Erdeminin Şubeleri ve İfrat-Tefrit Noktaları 62
4.3:	Şecaat Erdeminin Şubeleri ve İfrat-Tefrit Noktaları 68
4.4:	İffet Erdeminin Şubeleri ve İfrat-Tefrit Noktaları..... 75
5.1:	Bazı Filozoflarda, Taşköprüzâde’de, Seligman ve Peterson’da Ortak Erdemler..... 82
5.2:	Karakter Güçleri ve Taşköprüzâde’nin Alt Erdemlerindeki Benzerlikler 83

GİRİŞ

İslam dünyasında felsefe ve bilim çalışmalarının 13. yüzyıldan itibaren gerilediği, Osmanlı döneminde bu alanda ciddi eserlerin verilmediği yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Oysa Osmanlı döneminde kaleme alınmış birçok eser, özellikle ahlak ve siyaset alanında olanlar, araştırmacılar tarafından şimdiye dek yeterince incelenmemiş veya hiç bilinmemektedir. Bu çalışmanın genel amacı, çağdaş felsefe ve pozitif psikolojide yeniden ilgi odağı olan erdem, karakter ve karakter güçleri konusunu Taşköprîzâde'nin (1495-1561) felsefi çalışmaları özelinde incelemektir. Erdem ve karakter ilişkisi Antik Çağ'dan itibaren biliniyor olmasına karşın bu ilişkiyi doğrudan ele alan çalışma sayısı oldukça azdır. Karakter ve karakter güçleri konusu ise yakın zamanda çağdaş psikolojideki Christopher Peterson (1950-2012) ve Martin Seligman (d. 1942) tarafından kapsamlı bir proje çerçevesinde kaleme alınan *Character Strengths and Virtues* (Karakter Güçleri ve Erdemler) kitabında incelenmiştir. Seligman pozitif psikolojinin kurucularından biridir ve “öğrenilmiş çaresizlik” kavramını pozitif psikolojiye kazandıran kişidir. Seligman'ın Google Akademi'de aldığı güncel atıf sayısı 257.820'dir. Christopher Peterson ile birlikte günümüzde en çok atıf yapılan psikologlar arasında sayılmaktadırlar. On binin üzerinde atıf alan *Character Strengths and Virtues* (Karakter Güçleri ve Erdemler) kitabındaki “karakter gücü” kavramı da onlar sayesinde pozitif psikolojiye kazandırılmıştır. Pek çok çalışması ve ödülü olan Peterson ve Seligman, kuramsal dayanak olarak felsefi, dini, kültürel gelenek ve metinlere bakarak evrensel kuşatıcı bir çerçevede erdem ve karakter güçlerini belirlemiş ve ilişkilendirmiştir. Ancak bu çalışmada İslam dünyası ile ilgili incelemeleri oldukça yüzeyseldir. Bu tezde, İslam ve Osmanlı ahlak çalışmaları genelinde ve Taşköprîzâde Ahmet Efendi özelinde erdem, karakter ve karakter güçlerinin nasıl sınıflandırıldıkları ve ilişkilendirildikleri, bu sınıflandırmanın İslam ve Batı felsefesi geleneği içerisindeki yeri tespit edilmektedir.

Taşköprîzâde Ahmet Efendi, Antik Çağ ve İslam filozoflarının ahlak felsefesi anlayışlarını izleyerek *Şerhu'l Ahlak'il Adudiyye* adlı eserinde ahlak meselesini İslam esasları çerçevesinde incelemiş ve temellendirmiştir. Bu incelemede, temel erdemler ile ikincil erdemler ve şubeleri ayrımını yapar. İkincil erdemler ve şubeleri olarak bahsedilen fiiller ile çağdaş psikolojide erdem ve karakter güçleri sınıflandırmasının ne derece örtüştüğü araştırmamızın temel sorularından biridir.

Buna göre, bu tezin araştırma problemlerinden birincisi, erdem sınıflandırması konusunda Antik Çağ, Orta Çağ İslam dünyası ve Osmanlı dönemi düşünürleri arasında bir benzerlik ve devamlılık olup olmadığı meselesidir. İkinci olarak, erdem ve alt erdemlerin ruhta yer aldıkları kısımlar itibariyle bu düşünürler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar incelenecektir. Üçüncü olarak, Antik Çağ, Orta Çağ İslam dünyası ve Osmanlı dönemi ahlak düşünürlerinde yer alan alt erdemler ve ruhun güçleri kavramlarının modern psikoloji ve erdem ahlakında yer alan karakter güçleri arasındaki benzerlikler tespit edilecektir. Dördüncü olarak, Taşköprîzâde'nin erdem ve alt erdem anlayışı Antik Çağ, Orta Çağ İslam dünyası ve Osmanlı dönemi düşünürleri arasında benzerlikleri ve farklılıkları irdelenecektir. Aynı zamanda Taşköprîzâde'nin alt erdemleri ve ruhun güçleri konusundaki görüşleri Peterson ve Seligman'ın ortaya koymuş olduğu karakter güçleri ile benzerlikleri tespit edilecektir.

Birinci bölümde karakter, mizaç, kişilik ve erdem-karakter güçleri kavramları ele alınarak irdelenmektedir. Kişinin fiillerinin kaynağını bilmek için karakter ve mizaç kavramlarının bilinmesi önemlidir. Karakter güçleri kavramı ilk olarak, Peterson ve Seligman'ın 2004 yılında çıkarmış oldukları *Character Strengths and Virtues* adlı eserde geçmektedir. Karakter güçleri evrensel olarak ortaya konulan, herhangi bir inanca ya da sisteme ait olmayan ve herkes tarafından kabul edilen fiillerdir. Karakter gücü nedir ve özellikleri nelerdir? Karakter gücünün erdem ve karakterden farklılığı nedir? Erdemlerin karakter güçleri nelerdir? Bu soruların cevapları bu bölümde verilecektir.

Birinci bölümde aynı zamanda erdemin diğer bazı kavramlarla olan ilişkisi ele alınmıştır. Erdem-mutluluk ilişkisi, erdem-orta yol ilişkisi, erdem-duygu ilişkisi ve erdem-ruh/nefs ilişkisi üzerinde durulacaktır. Erdem tanımı ve kavrayışı konusunda filozoflar arasında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kimisi “erdem duygudan bağımsız hareket etmektir” diyerek duyguyu temele almış, kimisi “erdem orta yoldur” diyerek orta yol öğretisini temele almıştır. Bu bölümde erdemin farklı kavramlarla olan ilişkisini ve bazı görüşleri açıkladıktan sonra erdem-ruh/nefs ilişkisi incelenmektedir. Düşünürler ruhu tarih boyunca farklı kelimelerle ifade etmişlerdir. Kimler ruhu farklı şekilde tanımlamıştır? Nefs, ruh yerine kullanılabilir mi? Nefs kelimesi kimler tarafından kullanılmıştır? Bu soruların cevapları birinci bölümde verilecektir.

İkinci bölüm erdem ahlakı tarihine ayrılmıştır. Çünkü Taşköprîzâde Ahmet Efendi geçmişten yola çıkarak ahlak görüşünü geliştirmiştir. İslam düşünürleri, Antik Çağ

döneminden etkilenerik görüşlerini yazmış olmasından dolayı Taşköprîzâde'nin de Antik Çağ'dan doğrudan veya dolaylı olarak etkilendiği görölmektedir. Bu yüzden Antik Çağ döneminden Platon (M.Ö. 428-348) ve Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) görüşleri daha sonraki dönemleri anlamak için önemlidir. Hristiyan döneminden Pavlus (M.S. 5- 64), Augustinus (354-430), Thomas Aquinas (1225- 1274) ve Abelardus'un (1079-1142) erdem ve nefis görüşleri ele alınacaktır. İslam ve Hristiyan düşünürler, dini temele alarak erdem ve nefis görüşlerini ortaya koymuşlardır. Erdem ve nefis görüşleri, ortaya koydukları kavramlar, "nasıl ahlaklı olunur?" ve "neden ahlaklı olmalıyız?" sorularına verdikleri cevaplar büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikler bu bölümde incelenecektir. Daha sonra İslam dünyasından, Farabi (870-950), Kindi (801-873), İbn Sina (980-1037), İbn Miskeveyh (932-1030) ve Gazali'nin (1058-1111) erdem ve nefis konusundaki görüşleri ele alınacaktır. Son olarak Osmanlı döneminden, Eşrefoğlu Rumî (1353-1469), Celâleddin Devvânî (1426-1502), Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572) ve Muhyî-i Gülşenî'nin (1528-1604) erdem ve nefis konusundaki görüşleri de ele alınacaktır. Elbette ki bu düşünürler dışında da erdem ve karakter üzerine çalışmalar yapmış birçok düşünür mevcuttur. Ancak, çalışmanın bir yüksek lisans tezi olması ve ortaya koymaya çalıştığımız bağlantıyı bu düşünürler üzerinden sağlayabildiğimiz için bu bölümde yalnızca bu düşünürlerin görüşlerini inceledik.

Üçüncü bölümde tezin asıl konusunu oluşturan Taşköprîzâde Ahmet Efendi'nin hayatı ve çalışmalarından bahsedildikten sonra nefis, kelam ve diğer konularla ilgili görüşleri ele alınacaktır. Taşköprîzâde'nin ahlak konusunda yazmış olduğu *Şerhu'l Ahlak'il Adudiye* adlı çalışması bu tezde temel alınacağı için bu eserin felsefi önemi tespit edilmeye çalışılacaktır. *Ahlak'il Adudiyye* adlı eserin kim tarafından yazıldığı ve neden Taşköprîzâde tarafından şerh edildiği eserin önemini anlamak için önemlidir. Taşköprîzâde'nin nefis hakkında görüşleri incelendikten sonra kader konusundaki görüşleri de incelenecektir. Taşköprîzâde'nin siyaset risalesi olarak yazmış olduğu *İnsani Hilafet ve Manevi Saltanatın Sırları* adlı eserinde on iki fasıl vardır. Bu fasıllarda kişinin kendisine, devletine, eşine, çocuğuna ve çevresine karşı hakları ele alınmaktadır. İlk olarak kişinin kendisine karşı görevi anlatılır çünkü kişinin sorumluluğunda olan ilk kişi kendisidir. Daha sonra Taşköprîzâde'nin felsefe risalesi olarak yazmış olduğu *Hakikat Mertebelerindeki İncelikler* adlı eserinde beş hazretten söz eder. Bu beş hazret varlığın beş külli mertebesini anlatan tasavvufi terimdir. Taşköprîzâde'nin tasavvufia ilgilendiğini gösteren bu eserdeki temel düşüncelerini de yine bu bölümde tanıtmaktayız.

Dördüncü bölümde Taşköprizâde Ahmet Efendi'nin erdem, karakter ve karakter güçleri hakkındaki görüşleri incelenecektir. İlk olarak mizaç anlayışı ele alındıktan sonra insan ve insanın fiillerinin tanımlaması ele alınacaktır. İnsanın fiillerini, doğal ve nefisle ilgili fiiller olarak sınıflandırmış, daha sonra nefisle ilgili olan fiillerini hal ve meleke olarak, meleke konusunu da huy ve huy olmayan melekeler olarak sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma sayesinde Taşköprizâde'nin insan fiilleri konusundaki görüşleri daha iyi anlaşılmaktadır. Daha sonra onun nefsani hastalıklar hakkında görüşleri incelenecektir.

Ayrıca dördüncü bölümde Taşköprizâde'nin, *Şerhu'l Ahlak'il Adudiyye* adlı eserinde ortaya koyduğu temel erdemler ve şubeleri olarak anlattığı fiiller ele alınacaktır. Taşköprizâde'nin hikmet, şecaat ve iffet erdemlerinin ve şubelerinin ifrat ve tefrit olarak anlattığı uç noktaları vardır. İfrat, tefrit ve itidal noktaları bu bölümde tablolar halinde verilerek ifrat ve tefrit noktalarının itidal noktasına uyumlu olmayan fiiller de tespit edilmektedir. İnsanda hangi nitelikler, karakter güçleri olursa hikmet-şecaat-iffet erdemi ortaya çıkar? Mesela Taşköprizâde'ye göre hikmet erdeminin karakter güçlerinden bir tanesi zihin açıklığıdır. Hikmet erdeminin olabilmesi için her şeyden önce insanda zihin açıklığı olması gerekir. Zihin açıklığı olmayan insanda neden erdem ortaya çıkmaz? Bu sorular tartışılacaktır.

Sonuç bölümünde ise Taşköprizâde'nin ortaya koymuş olduğu erdem ve alt şubeleri ile Peterson ve Seligman'ın ortaya koymuş olduğu erdem ve karakter güçlerinin benzerlikleri tespit edilecektir. Ulaşılan bir diğer sonuç ise Taşköprizâde'nin erdem ve alt şubelerinin ifrat ve tefrit noktalarında yapmış olduğu bazı yanlış örneklendirmelerdir. İfrat itidal noktasının aşırılığı, tefrit ise itidal noktasının aşağısında kalma durumudur. Taşköprizâde'nin çoğu örneklendirmesi bu tanımlamaya uygun olduğu halde bazı alt erdemlerde bu kavramsal ayrıma ters yönde örneklendirmelerin yapılmış olduğunu tespit ettik.

Taşköprizâde üzerine Türkçede yapılmış bazı çalışmalar mevcuttur. Bunlardan Müstakim Arıcı'nın (2016), *İnsan ve Toplum; Taşköprizâde'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi* başlıklı çalışma oldukça kapsamlı bir incelemedir ve bu çalışmamızda bu eserden oldukça faydalandık. Ancak, bu tez giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, çağdaş erdem ve karakter ahlakındaki erdem ve karakter güçleri ilişkisi temelinde özel bir felsefi problem olarak ele alınmaktadır.

1. ERDEM, KARAKTER VE KİŞİLİK ÜZERİNE BAZI ÇÖZÜMLEMELER

Ahlaki fiillere dair doğru ve yanlış bir değerlendirmenin yapılabilmesi için insanın fiillerinin kaynağının bilinmesi gerekir. Bu nedenle, İslam felsefe ve düşünce geleneğinde olduğu gibi birçok düşünür çeşitli boyutlarıyla insan eylemleri üzerine analizler yapmışlardır. Birinci bölümde insanın kişiliğini oluşturan karakter ve mizaç kavramları ile karakter güçleri ele alınacaktır. Karakter güçlerinin erdemle bağlantısı, farkı ve özellikleri nedir? Erdemle beraber anılan mutluluk, orta yol, duygu ve ruh-nefs kavramlarıyla olan ilişkileri incelenecektir. İnsan, mutluluğa ahlaki fiilleri yerine getirerek ulaşabilir mi? İnsan, yapmak istediği fiillerden kendisini alıkoyarak yine de mutluluğa ulaşabilir mi? Her davranışta kişi aşırıya kaçarsa zarara uğramış olur. Bu durum sadece ahlaki fiillerde değil, günlük hayattaki her fiil için geçerlidir. Aşırıya kaçmadan elde edilmesi gereken doğru davranış nedir ve buna nasıl ulaşılır? Duygularla hareket edildiğinde fiil ahlaki olma değerini yitirir mi? Erdem ve karakter ahlakında bu durum nasıldır? Tarih boyunca farklı kavramlarla bahsedilen ruh kavramının erdemli davranışla arasındaki ilişki nedir? Bu bölümde bu sorular irdelenecektir.

1.1. Karakter

Karakter günümüzde kişilik, mizaç gibi kavramlarla eş anlamlıymış gibi kullanılır fakat aralarında farklılıklar vardır. Karakter “bir bireyin kendine özgü yapısı, onu başkalarından ayıran temel belirti ve bireyin davranış biçimlerini belirleyen, üstün ana özellik, öz yapı, ıra, seciye” olarak tanımlanır (Yazıcı ve Yazıcı, 2011). Her insanın birbirinden farklı oluşu karakterinin farklı oluşundan kaynaklanır. Bunun da sebebi her bireyin kendine özgü bir yaşamı vardır. Aynı ortamda yaşayan insanlar hatta ikiz kardeşler bile farklı yaşamlar sürerler. Kişi yaşarken birçok şeye maruz kalır ve bunun sonucunda bazı davranışlar onda alışkanlık haline gelir. Eğitim özellikle de ebeveyn eğitimi ve sosyal çevre gibi etkenler karakterin oluşmasında önemli etkenlerdir. Tartışmaları şiddetle çözmeye çalışan bir baba ile aynı evde yaşayan bir çocuk, ebeveynini örnek alır ve çocuk, ruhsal veya fiziksel şiddete maruz kalması sonucunda sinirli, içe kapanık birisi olur (Lök vd., 2016). Çocuk, tam tersi bir durum söz konusu olursa yaşam enerjisi fazla olan ve kendine güvenen birisi olur. Özellikle kişinin çocukluk dönemlerinde yaşadığı tecrübe kişinin karakterini fazlasıyla etkiler. Tamamen dış etkenlerden kaynaklanan özelliklerle

karakter şekillenmez. İnsanın psikolojik durumu, kendi seçimleri ve mizaç yani doğuştan getirdiği huylar da karakteri şekillendirir. Dış etkenler (ebeveyn eğitimi, sosyal çevre...) ve iç etkenler (psikolojik durum, özgür irade seçimleri, mizaç) karakteri oluşturan iki yöndür. Yani karakter, ruhta iyice yerleşen prensipler veya maksimler¹ vasıtasıyla her irade fiilinin kesin ve belirli olması üzerine istikrar kazanmış halidir. Bu prensiplere, bulunduğu ortamın ahlak kaidelerine uygunsa ahlaki karakter, değilse gayri ahlaki karakter adı verilir. Davranışlar dengeli değilse dünyanın her yerinde karakersiz olarak vasıflandırılır ve bir değersizlik ifade edilmiş olur (Kerschensteiner, 1977). Yani bir kişi ahlaka aykırı davranışlar sergilerse kötü karakterli olur. Kişinin davranışlarında tutarsızlık varsa, çevresine iyi mi yoksa kötü mü davranacağı kestirilemiyorsa bu insan karakersizdir. Kişinin, iyi ya da kötü karakterli olarak anılması için tutarlı davranması gerekir.

Karakterin felsefi karşılığı, bireyin kendine egemen olmasını, kendi kendisiyle uyum içinde bulunmasını, düşünüş ve hareketlerinde tutarlı, sağlam kalabilmesini sağlayan özellikler bütünüdür (Yazıcı ve Yazıcı, 2011) Yani yaşantısını sürdürmüş olduğu aile ve çevresel faktörlerin her ne kadar insan üzerinde çok fazla etkisi olsa da kişi, kendi özgür seçimleriyle isteklerine yön verebilir ve davranışlarını kontrol edebilir. Bu da demek oluyor ki her ne kadar mizacın etkili olması söz konusu olsa da karakter eğitilebilir. Çünkü karakter, çoğunlukla insanın kendi özgür iradesiyle yaptığı davranışları da içerir (Yazıcı ve Yazıcı, 2011). Dış etkenlerin oluşturduğu olumsuz davranışlarla iç etkenlerin vermiş olduğu güçle bu olumsuzluk ortadan kaldırılabildiği gibi, aynı şekilde iç etkenlerin oluşturduğu olumsuz davranışlarla da dış etkenlerin verdiği güçle bu olumsuzluk ortadan kaldırılabılır. Yukarıda karakterden “ruhta istikrar kazanmış fiiller” olarak bahsedilmişti. İstikrar kazanan fiiller yine de gösterilen çaba neticesinde azaltılabilir ve yok edilebilir. İnsanın sosyal çevre vasıtasıyla alışkanlık haline getirdiği bazı kötü davranışları insan, aklını kullanarak ve özgür iradesiyle farklı bir durumu seçerek bu davranışlarından vazgeçebilir. Şiddet gösteren bir insanın durumu örnek verilebilir. Şiddet göstermeyi alışkanlık haline getirmiş, istikrarlı biçimde, ailesine ve çevresine zarar veren insanlar vardır. Bu insanların şiddet göstermesinin nedenleri farklı olabilir. Küçükken şiddete maruz kalması, şiddet gösteren ebeveynlerle büyümüş olması ve şiddet gösteren kişilerin davranışlarının sebebi olabilir. Aynı zamanda bu sebepler karakter oluşumundaki dış etkenlerdir. Dış etkenlerin insana verdiği zararlara ve süreklilik oluşturan yanlış

¹ Ahlaki kural.

davranışlara rağmen bunun psikolojide tedavisi mümkündür. Nedenleri belirlenerek gereken tedavi uzmanlar tarafından uygulanır (Anon., 1995).

Yazıcı, McKinnon karakter hakkındaki görüşünü kitabında ele almıştır. (Yazıcı ve Yazıcı, 2011). McKinnon'a göre karakterin üç boyutu vardır. Bunlar; doğalcı, etik, metafizik boyutlarıdır. Doğalcı yönü onun biyolojik eğilimlerini ifade ederken, etik yönü insanın iyi karakter özelliklerini tercih ederek yaşadığı yönünü ifade eder. Metafizik yönü ise kişinin deneyimleri, doğal eğilimleri ve kendi değerlendirmeleri sonucunda kişiyi farklı kılan yönüdür. Daha sonra bahsedeceğimiz insanın mizaç yönünün de karakterde etkili olması onun özgürlüğünü kısıtlamaz. Çünkü özgür seçim daha baskın geldiği için davranışlarını kendisi belirleyebilir. (Yazıcı ve Yazıcı, 2011). Karakterin eğitilebilir olması da insanın özgür olduğunun en büyük göstergesidir. Peter Goldie der ki, *“karakterimiz şimdiki haline hangi aşamalardan geçerek gelmiş olursa olsun, sebeplerinden bağımsız olarak, bizim sorumluluğumuz altındadır.”*(Goldie, 2006). İnsan ahlaki davranışları yani iyi karakterli olması için gereken davranışları bilmiş olarak doğmuyor (Güngör, 2010). Bu davranışların insanda kalıcı olması başta toplum olmak üzere okul, rol model, öğretmen gibi faktörler etkilidir. Toplum her zaman sabit kalan bir yapı olmadığı için insanın ahlaki değişmeye müsaittir (Güngör, 2010). Fakat insanlar değişmeyi kontrol edemeseler de ahlakını akıl sayesinde kontrol edebilirler. Dış etkenlerden kaynaklanan bir olumsuzluğu iç etkenle halledilebilir olduğunu daha önce belirtilmişti.

Freud, karakteri davranışın temelinde bulunan ama davranışla aynı anlama gelmeyen çabalar sistemi olarak tanımlar. Bir insan ahlaki karakter için belirlenmiş erdemli davranışları bilfiil gerçekleştirmiş görülebilir. Mesela kişi cesaretli olma erdemini gerçekleştirmiştir fakat bunun farklı nedenleri de olabilir. Bu kişi intihar etmek istemiş olabilir, kendisini bekleyen tehlikeden habersiz olabilir, başkalarına kendini hayran bırakmak istediği için yapmış olabilir (Fromm, 1994).

Bu değerlendirmeden de anlaşıldığı üzere, karakter iradidir, kalıcı ahlaki özelliktir; eğitilebilir, değişebilir ve şekillenebilir bir insan eğilimidir.

1.2.Mizaç

Mizaç ise “huy, yaratılış, tabiat” olarak tanımlanır (Doğan, 1996). Karakter kavramıyla arasındaki fark şudur ki, mizaç insanın doğuştan sahip olduğu, genlerden gelen farklılıklardır. Mesela ikiz bebeklerden bir tanesi enerjik ve keyifli iken diğeri daha uysal

olabilir. İlk olarak Hipokrat'ın ortaya attığı ve daha sonra Galen'in geliştirdiği mizaç teorisi önemlidir. Bu teoriye göre insan vücudunda dört tane sıvı vardır. Bunlar; kan, sarı safra, siyah safra ve balgamdır. Bu sıvıların doğru orandaki karışımı sağlığı ifade ederken eksikliği de hastalığı ifade eder. Farklı oranlarda birleşmesi de insan mizaçlarındaki farklılığın göstergesidir. Baskın gelen sıvıya göre dört farklı mizaç oluşur. Bunlar; soğukkanlı, sıcakkanlı, asabi ve melankoliktir (Tiryaki ve Tiryaki, 2016). Soğukkanlı yavaş ve ağır davranan, sıcakkanlı aşırı iyimser, asabi kolayca öfkelenen, melankolik ise hüznü ve kolayca ruh çöküntüsüne kapılan kişilerdir (Fromm, 1994). Galen, insanların mizaçları arasındaki bu farklılığın ortaya çıkmasında bu sıvıların etkili olduğunu söyler. Mesela beyinde sarı safranın birikimi burada sıcaklığın artmasına ve beyinde yer alan akli nefsin kuvveler arasındaki düzensizliğe neden olarak farklı davranışa sebep olur (Tiryaki ve Tiryaki, 2016). Son dönem araştırmalarına göre ise üç mizaç vardır. Bunlar; duygusallık, etkinlik ve sosyalliktir. Duygusallık duygusal tepkilerin yoğunluğunu anlatırken etkinlik, enerji düzeyini açıklar. Sosyallik kişinin başkalarıyla olan münasebetini eğilimi anlatır (Burger, 2016).

Mizaç tepki biçimiyle ilgilidir, yapısal ve değişmezdir. Fakat karakter, daha çok insanın yaşantılarıyla ilgili, özellikle çocukluktaki yaşantılarıyla oluşur. Yaşantı insanı bir yere kadar değiştirir. Mesela öfkeli bir mizaca sahipse tepkisi hızlı ve kuvvetlidir. Ama hangi konuda hızlı ve kuvvetli olduğu karakterine bağlıdır (Fromm, 1994).

1.3. Kişilik

Hans Eysenck'e göre kişilik, bir insanın genetik ve çevre tarafından belirlenen davranış kalıplarının toplamıdır (Karancı vd., 2007). Eysenck tanımında "genetik" dediği için mizaç, "çevre tarafından belirlenen" dediği için karakter etkilidir denilebilir. Yani kişilik, karakter ve mizacın insandaki görünüşüdür. Kişilik genel olarak "bir kimseye özgü belirli niteliklerin tümü, şahsiyet" olarak tanımlanır (Doğan, 1996). Jerry M. Burger demiştir ki "*kişilik, bireyin kendisinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıpları ve kişilik içi süreçler olarak tanımlanabilir.*" (Burger, 2016). Bu tanımı iki ayrı bölümde inceleyen Burger ilk bölümüne tutarlı davranış kalıplarını açıklayarak giriş yapar. Bir insan rekabetçi bir kişiliğe sahipse her alanda rekabetçi olur (Burger, 2016). Kişilik her insanın kendine özgü davranışlarının dinamik bir bütünüdür (Güngör, 2010). Kişi her ne kadar kötü bir eylem yapsa da hep aynı şekilde davranması bile onu karakterli yapar. Fakat kişinin iyi davranışları seçmesi onu iyi karakterli kötü davranışları seçmesi kötü karakterli olduğunu

gösterir. Karaktersizlik ise davranışlarının hiçbir şekilde tutarlı bir yanının bulunmamasıdır. Yani bu bölümü kişiliğin karakter yönünü anlatıyor.

Tanımın ikinci bölümü ise kişilik içi süreci ele alır. Bu süreç, nasıl davranacağımızı ve hissedeceğimizi etkileyen ve içimizde gelişen bütün duygusal, güdüsel ve bilişsel süreçleri kapsamaktadır (Burger, 2016). Her insan acı, mutluluk, korku gibi durumlar yaşasa da herkes aynı tepkiyi vermez. Kişilik tanımının bu yönü de kişiliğin mizaç yönünü anlatıyor. Örnek olarak 11 Eylül 2002 de Amerika'da meydana gelen acı olayda halk aynı üzüntü karşısında birbirlerine kenetlenmiş olarak hislerini yaşadılar. Fakat ilk saniyeden itibaren her insanın bu olaya verdiği tepki çok farklıdır. Bazı insanlar bu acı süreci televizyondan haberleri an be an takip ederek yaşarken bazıları bu süreci daha fazla duymak istemeyip televizyonu kapatarak üzüntüsünü yalnız yaşamak istemiştir. Yine bazıları en büyük gücünü Tanrı'ya dua ederek bulurken bazıları insanların yaralarını iyileştirmeyi seçerek yardımlara koştu (Burger, 2016). İnsanın yaşadığı anlık durumlarda özgür seçimden ziyade mizaç yönünün baskın geldiğini görebiliyoruz.

1.4.Erdem ve Karakter Güçleri

Erdem, karakterin ahlaki açıdan gelişmiş boyutudur. Erdemler değer kökenli olup sosyal ilişkilerde toplum üyeleri tarafından davranışlarımızı belirleyen özelliklerdir (Burger, 2016). Toplum üyelerinin yanı sıra bir dini ya da felsefi öğreti tarafından da ahlaki kurallar konulur. Her toplumda, her dinde veya her öğretilerde ortak erdemler bulunduğu gibi farklı erdemler de söz konusudur. Herkes bulunduğu toplumun ulaşmaya çalıştığı erdemleri elde etmek için çabalar.

Karakter güçleri ise erdemleri tanımlayan psikolojik unsurlardır. Bu güçler sayesinde erdemlere ulaşılması daha kolay olur. Mesela adalet erdeminin sağlanması hakkaniyetlilik ve liderlik karakter güçleri sayesinde olur. Adaletli olmak için gerekli olan bu özellikler birbirinden farklıdır fakat benzerdirler (Yazıcı ve Yazıcı, 2011). Hakkaniyetlilik herhangi bir kimse için önyargılı davranmayarak onun karakterini olduğu gibi görmek ve ona göre davranmaktır. Bunun sayesinde insan kendi kişisel duygularını hesaba katmadan sevdiği ve sevmediği herkese adaletli davranabilme gücüne sahip olur. Bu şekilde adalet erdemi yerine getirilir. Karakter güçleri pozitif kişisel özellikler olarak tanımlanabilir. Düşünce, duygu ve davranışlarla yansıtılan olumlu özelliklerdir. Duygular ve düşünceler herkeste farklı şekilde olduğu için her insanda farklı derecede ve şekilde

mevcuttur, ayrıca bu farklılıklar ölçülebilir (Ekşi vd., 2017). Kişilik özellikleri insanın davranışını, bilişini ve duygulanımı etkileyen kalıcı özelliklerdir. Mesela bir kişinin sorumluluk özelliği yüksek seviyedeysse kişi işlerini güvenilir ve dakik bir şekilde yapar (Carr, 2016). Kişilik özellikleri durumlardan farklı ve kalıcı olduğu için sorumluluk duygusu yüksek bir insanın bu özelliği değişmez fakat meşguliyet bir durumdur. Bu karakter güçleri de tıpkı karakterin kendisi gibi öğretilir ve geliştirilebilir (Kabakçı, 2016). Liderlik özelliği yüksek olan bir insanı bu özelliği düşük olan bir insan kendisine rol model olarak görüp bu özelliğini zamanla geliştirebilir.

Karakter güçlerinin geliştirilebilir olması onların eğitilebileceği anlamına gelir. Bütün karakter güçlerine sahip olmak zor olsa bir kaçına sahip olan insan erdemli sayılır. Aynı zamanda olumlu kişisel özelliklerine sahip olduğu için doyumlu ve mutlu bir yaşam süreceği için de Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde her insanın gelmesi gerektiğini söylediği noktaya ulaşabilir. Bu nokta kendini gerçekleştirme noktasıdır.²

Peterson ve Seligman'ın geliştirdiği VIA karakter gücü testi sayesinde insanların karakter güçlerini ölçebilmektedirler. Aynı zamanda zayıf karakter güçlerini de öğrendikleri için geliştirmesi gereken güçlerini de öğrenmiş olacaktırlar. Alan Carr'a göre kişide ortaya çıkan bu güçlü yönlerin özellikleri şunlardır: (Carr, 2016).

- Güçlü yönlerin ana kişilik özelliklerinizden biri olduğuna dair inanç
- Güçlü yönü kullanma heyecanı
- Güçlü yönü kullanmak için yeni yollar bulma arzusu
- Güçlü yönü kaçınılmaz olarak pek çok durumda kullanacağımız hissi
- Güçlü yönü kullanırken bitkinleşmek yerine canlanmak
- Güçlü yönün etrafında şekillenen kişisel projeler yaratmak
- Güçlü yön kullanırken neşe, canlanma, heves ve esriklik hisleri

Karakter güçlerinin varlığı belirli ölçütlere dayalı olması gerekir. Park, Peterson ve Seligman bir makalede karakter güçlerinin kriterlerini şöyle sıralamışlardır: (Park vd., 2004).

- Bütün kültürlerde yaygın olarak tanınır.
- Bireysel tatmine, memnuniyete geniş ölçüde katkıda bulunur.

² Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi.

- Ahlaki olarak değerlidir. Üretebileceği sonuçlar için değil, kendi başına değerlidir.
- Buna tanık olan kişileri yükseltir, kıskançlık değil hayranlık üretir, onları eksiltmez.
- Belli zıtlıklara sahiptir.
- İstikrarlı ve kanıtlanabilir olan bireysel farklılıklardır.
- Ölçülebilirdir. Araştırmacılar tarafından bireysel bir fark olarak başarıyla ölçülmüştür.
- Bir karakter gücü diğer karakter güçleriyle beraber önemlidir.
- Bazı bireylerde dikkat çekici bir şekilde şekillenmiştir.
- Bazı çocuk ve gençlerde erken yaşta ortaya çıkar.
- Bazı kişilerde hiç ortaya çıkmaz.
- Karakter güçlerini geliştirmeye çalışan toplumsal uygulamalar ve ritüeller vardır.

Tüm kültürlerde yaygın bir şekilde olması ve dini veya felsefi öğretilerde bu güçlerin kabul edilmesi her insanın birbirinden farklı olması gerçeğini değiştirmez. Cinsiyet farklılığı sebebiyle kadın ve erkeklerde bu güçler farklı oranlarda çıkabildiği gözlemlenmiştir. Kadınların incelik, minnet ve sevgi güçlerinde daha yüksek puan almalarına karşın erkeklerde yaratıcılık karakter gücü daha yüksek puan almıştır. Vatandaşlar arasındaki gruplanmalarda mesela askeri harp okuluna giden gençlerin dürüstlük, umut, cesaret karakter güçleri daha yüksek puan alırken, yetişkin gruplarda güzelliği takdir, liderlik ve açık fikirlilik özellikleri daha yüksek puan almıştır. Başlarından travmatik bir olay veya hastalık geçen insanların da aynı şekilde karakter güçleri farklı oranlarda yüksek çıkmıştır. Kaza ve saldırı gibi olaylar atlatan insanların cesaret, yaratıcılık ve güzelliği takdir güçleri yüksektir. New York'ta 11 Eylül saldırıları sebebiyle insanlarda minnet, umut, liderlik, sevgi, tinsellik karakter güçleri yüksek çıkmıştır (Carr, 2016).

Karakter güçleri ve erdemlere sahip olmanın birçok olumlu sonucu vardır. Her şeyden önce iyi bir karakter gelişimine ve psikolojik olarak iyileşmesine yardım ederler. Mesela bilgelik erdemi sayesinde bir insan hem kendisine hem de çevresi ve toplumun refahı için iyi bir bakış açısı sağlar. Bu kişi olası sosyal problemleri engelleme olanağı elde edebilir. Başarılı kişisel ve mesleki bir hayat sürebilir. Diğer karakter güçlerinden sevmek, yaşam coşkusu gibi güçler sayesinde bunlara sahip olan kişiler daha doyumsuz ve mutlu bir yaşam sürerler. Aşkınlık güçleri sayesinde stres veya zor durumlara uyum sağlama kolay

hale gelir. Depresyon, kaygı, saldırganlık ve davranış problemleri çözülmüş olur (Kabakçı, 2016).

Aynı zamanda Kabakçı'nın belirttiğine göre yapılan bazı araştırmalar sonucunda klinik ve klinik olmayan bazı hastalıklarda, karakter güçleri yardımıyla hastaların yararlı sonuçlar alabildiği görülmektedir. Örneğin: Madde kullanımında olan bir hasta öz kontrol ve cesaret karakter güçlerinin yardımıyla yararlı sonuçlar elde etmiştir (Kabakçı, 2016).

Tablo 1.1 : Peterson ve Seligman'a Göre Erdem ve Karakter Güçleri (Yazıcı ve Yazıcı, 2011)

AKIL VE BİLGİ: Bilginin elde edilmesini ve kullanılmasını içeren bilişsel güçler.	CESARET: Dışsal ve içsel karşıtlık karşısında amaçları başarmak için irade kullanımını içeren duygusal güçler.	İNSANLIK: Başkalarına yönelmeyi ve dostluk eli uzatmayı içeren kişilerarası güçler.
Yaratıcılık: Bir şey yapmak için yeni ve üretken bir biçimde düşünmek.	Yiğitlik: Tehdit, karşı çıkma, zorluk veya acıdan dolayı yılmamak, karşıtı olsa bile doğru olanı ifade etmek.	Sevgi: Başkalarıyla yakın ilişkiye değer vermek.
Merak: Gelişmeyi sağlayan deneyimlere ilgi duymak; ilginç konular bulmak, keşfetmek.	Sebat: Başladığını bitirmek ve engellere rağmen bir eylemi sürdürmek.	Nezaket: Başkaları için beğenilecek ve iyi şeyler yapmak, onlara yardım etmek.
Açık fikirlilik: Konuları her açıyla düşünme, birden sonuca atlamamak, kanıtlar ışığında fikrini değiştirebilmek.	Dürüstlük: Doğruyu söylemek ve kendini içten ve gerçek bir şekilde ortaya koymak, yapmacık olmamak, duygu ve eylemlerinin sorumluluğunu almak.	Sosyal zekâ: Kendi ve başkalarının duygu ve dürtülerinin farkına varmak, farklı sosyal durumlarda neyin uygun olduğunu bilmek.
Öğrenme aşkı: Yeni beceriler, konular ve bilgiler elde etmek.	Zevk-Canlılık: Hayata enerjik ve heyecanlı yaklaşmak, yaptıklarını yarım yapmamak, hayatı bir eğlence olarak yaşamak.	

Geniş ufukluluk: Başkalarına akıllı tavsiyede bulunabilmek.		
--	--	--

Tablo 1.1 : (devam ediyor)

ADALET: Sağlıklı toplum hayatını güçlendiren yurttaşlık güçleri.	ÖLÇÜLÜLÜK: Aşırılıktan koruyan güçler.	AŞKINLIK: Bağlantıları daha geniş evrene ulaştıran ve anlam sağlayan güçler.
Yurttaşlık: Bir grubun veya ekibin üyesi olarak iyi çalışmak, gruba sadakat göstermek, kendine düşeni yapmak.	Bağışlayıcılık: Yanlış yapanları affetmek, başkalarının eksiklerini kabul etmek, insanlara bir ikinci şans vermek.	Güzelin takdiri: Hayatın tüm alanlarındaki güzelliğe, yetkinliğe ve hünerli gösterilere dikkat etmek ve onları takdir etmek.
Hakkaniyetlilik: Adalet ve hakkaniyetlilik gereği herkese aynı davranmak, başkaları hakkında kişisel duygularının önyargılı karar vermesine izin vermemek.	Alçakgönüllülük: Birisinin başarıları hakkında konuşmasına izin vermek, leke aramamak, kendisini olduğundan daha özel biri olarak sanmamak.	Minnettarlık: Olup biten iyi şeylerin farkında olmak ve onlara minnettar olmak.
Liderlik: İşlerin yapılabilmesi için üyesi olduğu grubu cesaretlendirmek ve aynı zamanda gruba iyi ilişkiler sürdürmek.	İhtiyatlılık: Seçimleri hakkında dikkatli olmak, aşırı risk almamak, sonrada üzülecek bir şey söylememek veya yapmamak.	Umut: En iyisinin olacağını ummak ve bunu başarmak için çalışmak, iyi bir geleceğin başarılabileceğine inanmak.
	Öz-düzenlenme: Hissettiklerini ve yaptıklarını düzenlemek, disiplinli olmak, tutku ve duygularını düzenlemek.	Mizah: Gülmeyi ve ağlamayı sevmek, başka insanlara gülümsemek, iyi tarafı görmek, şaka yapmak.
		Ruhsallık: Kâinatın anlamı ve yüksek amaçlar hakkında uyumlu inançlara sahip olmak, daha geniş çerçevede nereye dâhil olduğunu bilmek.

Karakter gücünün ne demek olduğuna dair tanımlar yapmaktan ziyade özellikleri anlatılarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Karakter güçleri erdemleri tanımlayan, erdemlere daha kolay ulaşılmasını sağlayan psikolojik unsurlardır (Yazıcı ve Yazıcı, 2011). Düşünce, duygu ve davranışlarla yansıtılan olumlu özelliklerdir (Ekşi vd., 2017). Herkesin düşünceleri ve duyguları farklı olduğundan dolayı davranışlara yansıtılan özellikler de farklı olacağından karakter güçleri insanlarda farklı şekillerde bulunur. VIA test uygulamasından anlaşılacağı üzere ölçülebilirdir. Aynı zamanda geliştirilebilir. Karakter güçleri olumlu psikolojik özellikler olduğu için insanın sahip olduğu karakter gücü ne kadar çoksa, hayatındaki doyumluluk ve mutluluk da o kadar çok olur. Kendisine ve yaşadığı çevreye sağladığı faydadan dolayı karakter gücüne sahip olan kişi erdemli sayılmaktadır (Yazıcı ve Yazıcı, 2011).

1.5.Erdem-Mutluluk İlişkisi

Antik Çağ Yunan etiğinde eudaimonist (mutlulukçu) bir ahlak sistemi vardır. Bu ahlak sisteminde asıl amaç mutluluktur (Vatandaş, 2017). Yunan felsefesindeki ahlak anlayışı Orta Çağ ahlak düşüncesini de etkilemiştir. Hristiyan ve İslam ahlak düşüncelerinde de görünen o ki ahlaklı olmak insana mutluluk getirmektedir. İnsan kendisini ahlaki anlamda geliştirirse ve ölçülü davranırsa mutluluğa ulaşacaktır. Dini düşünce bünyesindeki ahlak anlayışlarına bakıldığında sadece emirlerden dolayı ortaya çıkan ahlaki kurallar vardır. Kural temelli ahlakın şu avantajı vardır, emirlere uyulduğunda insan erdemli olur (Fromm, 1994). Günlük hayattaki bireysel ve toplum ihtiyaçlarından ziyade Tanrı'nın emirleri daha ön plandadır. Erdemli olmanın sebebi ise hem dünyadaki mutluluk hem de ahiretteki mutluluktur. Yani Tanrı'nın rızasını kazanmak gerekmektedir. Bunun yanı sıra Tanrı da erdemli insanlara cenneti vaat etmektedir. Bu da inançlı insanların bazı şeyler, yapıp yapmamakta sabırlı olmalarına ve motivasyon kaynağı sağlamalarına etkili olur.

Aynı zamanda İslam inancında tasavvuf inancı da vardır. Bu inançta amaç dini hakkıyla yaşamak olduğu için tasavvufi yolun insanı mutluluğa götürdüğü kabul edilir (Altıparmak, 2015). Tasavvufta insan Allah aşkı ile yanmalı aynı zamanda dünyevi ihtiyaçlarını en aza indirmelidir (Demirci M., 2002). Kişi bu yolda çektiği acılardan dolayı sabretmeli (Demirci M., 2002), başına gelen şeylerin Allah'tan geldiğini bilmelidir. Bu şekilde sabreden kişi, Allah aşkına ulaşarak mutluluğu bulur. Aslında Allah aşkına ulaşmak veya erdemli olduktan sonra mutluluğu elde etmek Tanrı tarafından verilen bir

hediye değildir. İnsanın başardığı bir şey sonrasında içinde yaşamış olduğu mutluluğudur (Fromm, 1994). Tanrı'nın koymuş olduğu kurallara uyulması noktasında insan psikolojik olarak rahatlar ve kendisini mutlu hisseder. Bununla beraber insan, toplumsal açıdan da iyi fiiller gerçekleştirdiği için herhangi bir sorun yaşamamasından dolayı da mutlu olur.

Tanrı'nın koymuş olduğu kurallar ya da toplumda erdemli yaşayıp iyi bir hayat için yapılması gereken ahlaki kurallar insanı çoğu şeyden mahrum kılıyor gibi görünüyor olabilir. Hatta bu kadar şeyden mahrum olan bir insan nasıl olur da mutlu olabilir diye sorabiliriz. Erdem ahlaki literatüründe erdemin kime mutluluk getirdiği tartışması mevcuttur. Spinoza da bu konuda şöyle der: *“Erdemin ödülü (mükâfatı) yüce mutluluk değildir, fakat asıl erdemdir ve bu mutluluk (épanouissement) bizim şehvet arzularımızın azaltılması suretiyle elde edilmiş değildir. Fakat tersine, şehvet arzularımızın azaltılmasını mümkün kılan bu mutluluktur.”* (Spinoza, 2011). Demek ki erdemler başkalarına olduğu gibi kişinin kendisine de mutluluk sağlamaktadır.

1.6.Erdem-Orta Yol İlişkisi

“Orta yol” felsefe tarihinde çokça bahsedilen bir kavramdır. Antik Çağ dönemi filozoflarından Platon (Platon, 2015b) ve Aristoteles de orta yoldan bahsetmişlerdir. Aristoteles orta yolu “...iki uca eşit mesafe...” olarak tanımlamaktadır (Aristoteles, 2017). İslam filozofları da bu tanımdan hareketle yola çıkarak orta yol felsefesini benimsemişlerdir. Bu filozoflardan bazıları Farabi, İbn Sina ve İbn Miskeveyh'tir (Arıcı, 2015). Bu konu çalışmamızın erdem tarihi bölümünde ele alınmıştır.

Orta yolu benimsemek için reziletler olarak bahsedilen ifrat ve tefrit noktalarından uzak olarak itidal noktada devam edilmesi gerekmektedir. İslam dünyası Tanrı'nın emrettiği orta yoldan devam edilmesinin en uygun olduğunu belirtirken Aristoteles'in bahsetmiş olduğu orta yol insanın kendisine göre olmalıdır (Aristoteles, 2015; Aristoteles 2017). Aristoteles'in bahsettiği orta matematiksel bir orta değildir. Kişinin hangi aşırı uca meyilli olduğunu keşfedip diğer aşırı uca ağırlık vermesi gerekmektedir. Bu şekilde kendisine uygun orta yolu bulacaktır. Aristoteles bize göre ortayı şu örnekle açıklamaktadır: *“Örneğin on beş kilo yemek fazla, üç kilo az ise beden eğitimcisi kalkıp dokuz kilo önermez. Çünkü dokuz kilo birine göre az birine göre çok olabilir. Bu oran Milo³ için azdır ama beden eğitimine yeni başlayan biri için fazladır. Yine bu miktar*

³ Milattan önce 6. Yüzyılda yaşamış ünlü bir güreşçi.

atletlerde ve güreşçilerde farklılık gösterir. O halde durumun farkında olan her insan fazlalıklardan ve eksikliklerden uzak durup ortayı bulmaya çalışır, ancak bu orta bize göre ortadır.” (Aristoteles, 2017)

İnsanın kendisine uygun bir orta yoldan bahsettiği için Aristoteles’e göre erdemsizlikler erdemlerden daha fazladır. Çünkü kişiye ve duruma göre ortaya çıkan erdemsizlikler vardır. Bu yüzden erdemsizliklerin tamamının belirlenmesi imkânsızdır. Ancak ahlak ilmi için belli sayıda erdemlerin ve erdemsizliklerin belirlenmesi gerektiği için Aristoteles’in de ortaya koyduğu sınıflandırma mevcuttur.⁴

Aristoteles’e göre bütün erdemlerin birleştiği nokta adalet erdemidir. Çünkü adalet erdemi, toplum için kullanılan erdemdir. Diğer erdemleri insanlar kendileri için kullanıp başkaları için kullanmayabilirler. Fakat adalet erdemi tamamen diğer insanların iyiliği üzerinedir (Aristoteles, 2017). Adalet erdeminin herhangi bir aşırılığından söz edilemez fakat zıddından söz edilebilir. Adaletli olan ve adaletsiz olan insan vardır (Aristoteles, 2017).

Taşköprüzâde’de bahsedeceğimiz üç temel erdem hikmet, şecaat ve iffet erdemleri ve bu erdemlerin alt erdemleri orta fiillerdir. Erdemlerin ve alt erdemlerin aşırı uçları vardır. Bu aşırı uçları “ifrat” ve “tefrit” olarak nitelendirmektedir. İfrat “herhangi bir konuda çok ileri gitme, ölçüyü aşma, aşırı davranma, taşkınlık” (Türkçe Sözlük, 1988a), tefrit ise “genellikle tutum ve davranış için gereğinden aşağıda kalma durumu” olarak açıklanmaktadır (Türkçe Sözlük, 1988b).

1.7.Erdem-Duygu İlişkisi

Aristoteles’e göre duyguların bedensel, haz ve bilişsel yönü vardır. İnsan bazı duyguların kontrolü altına girdiğinde bedensel değişimler göstermektedir. Mesela birisi öfkelenildiğinde yüzü kızarır, korktuğunda teni solgunlaşır, heyecanlandığında vücudu titrer. İnsanın bedensel ve zihinsel olarak aldığı hazlar vardır. Zihinsel hazlar duygular sonucunda elde edilen hazlardır. Öfkeli olan birisinin aldığı intikamdan dolayı hissettiği haz zihinsel hazdır. Duyguların bilişsel yönünde inançlar etkilidir. İnançlar, duygular ve mantıklı olanın seçilmesiyle ortaya çıkan şeylerdir. İnançlar değişirse duygular da değişir.

⁴ Bu sınıflandırma “Aristoteles’in Erdem Anlayışı” başlığı altında ele alınmıştır.

Bir kişi, tehlikeli bir durum olduğuna inanırrsa korkar ama gerçek bir tehlike olmadığını gördüğünde korkmaz ve güvende hissederek (Yazıcı A., 2015).

Aristoteles'e göre erdem yolda olmaktır. İnsanın erdemli sayılabilmesi için her zaman orta yolu tercih etmesi gerekir. Aristoteles'in orta yol teorisinin önemini eserlerinde pek çok kez görebiliriz. *“O halde erdem, tercihlere ilişkin bir huy: Akıl tarafından ve aklı başında belirleyeceğiyle belirlenen, bizle ilgili olarak orta olanda bulunma huyudur. Bu, biri aşırılık, öteki eksiklik olan iki kötülüğün ortasıdır. Kötülük etkilenimlerde ve eylemlerde gerekenden aşırısı ya da eksiklidir, erdem ise ortayı bulma ve tercih etmedir.”*(Aristoteles, 2012)

Aristoteles'e göre duygular erdemi yönlendirir. Erdemli davranışı harekete geçiren şey duygular veya hislerdir. Aynı şey erdemsizlikler için de söylenebilir. Duygular bu denli davranışları etkiliyorsa akılla duygu arasında uyum olması gerekmektedir. Duyguların akıl tarafından kontrol edilmesi ve duyguların da orta yolda olması erdemli davranış sergilemek için gereklidir. lğ olan kişi hazlarında da lğ davranır. Cömertlik erdemi sergilerken cömertlik hazzına ya da duygusuna sahip olmalıdır. Aşırıya gitme sonucunda cimrilik ya da savurganlık ortaya çıkar (Yazıcı ve Yazıcı, 2020).

Stoacılara göre erdemli olabilmenin yolu insanın doğaya uyum sağlamasıdır. İnsan doğanın düzenini bozmaya kalkışmadan, doğal düzeni benimserse kendisini gereksiz sıkıntılardan kurtarır. Akla uygun olmayan duygulardan sıyrılır ve onlara karşı bağımsızlığını kazanır. Bunun tek yolu ise bilgelikten geçmektedir. Bu Stoacıların “apathia” adını verdikleri duygusuzluk durumuna ulaşmaktır. Bunun sayesinde insan huzura ve dinginliğe ulaşabilir (Cevizci, 2002).

Adam Smith *“erdem bir fazilettir, amiyane ve sıradandan çok daha ötesi, eşine az rastlanır derecede muhteşem ve güzel bir şeydir”* der (Smith, 2017). Başkasının üzülmesi karşısında bizim de zlmemiz ve onun halinden anlamamız, başka insanları daha fazla kendimizi ise daha az düşünmemiz, bencilliğimizi kısıtlamamız insan doğasının mükemmelliğini oluşturmaktadır (Smith, 2017). Bu insanın duyguları ile erdemli davranışının arasındaki güzel bağdır. Duygularımız sayesinde duyarlı olabiliyor ve karşıdaki insanın halinden anlayıp erdemli davranışımızı sergileyebiliyoruz.

Tamamen kendisini düşünmeyip başka insanlar için yapılan bu erdemler insanı mutluluğa götürür. Fakat her zaman bu derece kusursuz fiil sergilemek zordur. Yine de

insanın fiili erdemden uzak olsa bir erdem sergilemeye çalışıyorsa davranışı övgüye değerdir (Smith, 2017).

Kant'ın farklı bir kuramı vardır. Kant'ın ilkesi ise kendi deyişiyile şöyledir: *“Her defasında insanlığa kendi kişinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun.”* (Kant, 2002). Aslında genel olarak Kant, *“öyle bir eylemde bulun ki, senin davranışının ilkesi evrensel bir yasa olarak kabul edilebilsin”* ilkesine uymamız gerektiğini söyler (Öktem, 2007). Kuralcı bir ahlak felsefesi geliştiren Kant'a göre asla istisnalar söz konusu olamaz, her durumda kurallara uymak durumundayız. Kant'ın etiği deontolojik yani ödev etiği olarak da geçer.

İnsanlar sırf kendi duygularından ötürü yaptığı eylemleri ahlaklı görmek isterlerse, evrensel bir yasa haline geldiği zaman, ne olacağını düşünmesi gerekir. Mesela hayatın size getirdiği felaketlerden ötürü intihar etmek istiyorsunuz. Bu acıdan kurtulmak için intihar etmeye karar verirsiniz. Bencilliğe dayanarak intihar etmenin aklen doğru olduğuna hüküm verirsiniz. Fakat bunu genel bir ilke olarak kabul edemezsiniz (Kant, 2002). Kant'a göre intihar erdemli bir davranış olamaz.

Genel bir ilke olmasını kabul etmek için de kişinin eğilimlerinden, duygularından bağımsız düşünebildiği, salt aklın karar verdiği bir ilke olmalıdır (Kant, 2002). Ahlaki öznitelikler arasında yalnızca salt akıl ile bulunabilen hakiki erdem yücedir. Geri kalanı sadece güzel ve iyidir fakat erdemli sayılamazlar. Kant'ın verdiği bir örnek üzerinden devam edelim; bir kişiye borcunuz vardır ve ödeyebilecek kadar da paranız mevcuttur. Yufka yüreklilik duygusu sizi ele geçirdi ve yardıma muhtaç birisine yardım etme duygusu uyandı. Borcunuzu öderseniz eğer, adaleti gerçekleştirmiş olursunuz ve bu adalet ilkesi hissetmiş olduğunuz duygudan vazgeçmenizi emreder. Eğer vazgeçmezseniz, bu duygu evrenselliğe yükselir. Zira herkese karşı yüreğinizin şefkatle kabarması, her yardıma muhtaç insanın karşısında üzüntüye kapılması mümkün değildir; yoksa Herakleitos gibi durmadan şefkat gözyaşlarına boğulan erdemli insan, tüm bu iyi yürekliliğiyle yufka yürekli bir aylaktan başka bir şey olamazsınız (Kant, 2017). Duygulara göre hareket etmek ilkeyi yerine getirtmez veya yerine getirmeyi geciktirmektedir.

1.8.Erdem-Ruh/Nefs İlişkisi

Ruh kelime olarak “can,” anlamına gelir (Arapça-Türkçe Sözlük, 1995). Terim anlamı ise, canlılarda hayatı sağlayan ilke olarak tanımlanır (Yavuz, 2018). Nefs Arapça “nefese” kökünden türemiş bir kelimedir (el-Isfahani, 2010). Nefs kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılan tin, can, benlik, ruh, insanın özü, ilahi latife, soul, psukhe kelimeleri vardır (Vural, 2016). Nefs kelimesinin farklı yorumlamaları üzerine Müslümanlar, nefsin tanımlarına ulaşmak için Kur’an-ı Kerim’den faydalanmışlardır. En’am suresi 93. ayette “ruh” manasına gelirken Ali İmran suresi 28-30. ayetlerde “zat ve öz varlık” manasına gelir (Uludağ, 2006).

Nefs/ruh ve beden ilişkisi Antik Çağ’dan beri süregelen bir konudur. Pythagorasçılara göre insan beden ve ruhtan oluşur. İnsanın gerçek özünü meydana getiren ruh onlara göre beden ölüp gittiğinde bile ruh varlığı sürdürür. Onların ruhun ölümsüzlüğü inancının yanı sıra ruh göçü inancı da vardır. Onların bu orfik öğretisi Hindistan kökenlidir (Cevizci, 2016). Demokritos’a göre ruh ateş ve sıcaklık, Diagonos’e göre hava, Empedokles’e göre ruh dört öğeden (hava-su-toprak-ateş) oluşur. Anaksagoras ise ruhu akıl olarak görüyor. (Aristoteles, 2019).

Aristoteles’e göre ruh zorunlu bir cevherdir ve bilkuvve halinde bulunan doğal cismin biçimidir. Ruhu entelekheia olarak anlatır fakat bir cismin ilk entelekheiasıdır. Aristoteles entelekheiyı açıklarken bilime sahip olup onu kullanmama durumu olarak anlatmıştır. Yani bir cismin bilfiil halinden bilkuvve haline geçmesinden bile önce özünde var olan cevherdir. Bu yüzden cismin ilk entelekhiasıdır demiştir (Aristoteles, 2001).

Bitkisel, hayvansal ve insani ruh olmak üzere üç kısımdan oluşan ruhun, bitkisel kısmı beslenme kısmıdır. Hayvanlar kısmı hareket ve duyarlılığa sahip kısmıdır. İnsani kısım ise diğer kısımlara ek olarak akıl özelliği vardır. Akıl sayesinde insan harekete geçer (Kaya, 2014). Fakat aklın hareket etmesi için istek olması gerekir. Yani insan istemediği sürece akıl hareket ettirmez (Aristoteles, 2001).

Aristoteles şarihi olarak bilinen İslam filozoflarından İbn Rüşd *Kitabü’n-Nefs* adlı eserinde Kitabında Aristoteles’in ruh hakkındaki görüşlerini anlatırken ruh yerine nefis kelimesini kullanmıştır. Yani nefis ile ruhun aynı şey olduğunu kabul eden İbn Rüşd aynı zamanda Aristoteles’in nefis hakkında söylediklerine de katılarak görüşlerini geliştirmiştir. İbn Rüşd’e göre nefsin hareketleri istemeden kaynaklandığına göre bu hareketler beden

olmaksızın yerine getirilmesi mümkün değildir. Öfke, şehvet ve yiğitlik gibi fiillerin yerine getirilmesi için nefsin bedenle beraber bulunması şarttır (İbn Rüşd, 2007).

Hristiyanlık ve İslam öğretisinde insanın amacı değiştiğinden dolayı ruh yani nefis algısı da değişmiştir. Amaç Tanrı'ya ulaşmak, dinin gereklerini yerine getirmek olduğu için “nefse hâkim olmak” tabiri ortaya çıkmıştır. İnsanın özünde bulunan arzularına hâkim olmak ahlaki gerekliliktir. Bu arzular da insanın nefsinde bulunduğundan dolayı bu tabirin kullanılmasını tercih etmişlerdir. Dolayısıyla nefsteki kötü yönlerin kaldırılıp fiillerin orta yolda olması bir erdem olarak görülmektedir.

İslam filozoflarının Antik Çağ filozoflarının “ruh” hakkındaki görüşlerini “nefs” olarak anlamaları ve aktarmaları onların ruh ve nefis kelimelerini aynı olduğunu kabul ettiklerini göstermektedir. Gazali ruhu farklı anlamlarda kullanmıştır. Bazen nefis anlamında kullanırken bazen de akıl ve kalp anlamlarında kullanmıştır (Vural, 2016; Akçay, 2005).

Çalışmamızda İslam geleneği ve düşüncesi ağırlıklı olarak anlatılmasından dolayı ve ruh ve nefis kelimeleri aynı anlamda kullanıldığı için çalışmamızda nefis kelimesi kullanılacaktır. Antik Çağ filozofları ve Orta Çağ Hristiyan ve İslam filozoflarının nefis hakkındaki görüşleri çalışmamızın “Erdem Ahlakı Tarihi” bölümünde ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

2. ERDEM AHLAKI TARİHİ

İkinci bölümde erdem ahlakı tarihindeki bazı filozofların erdem ve ruh/nefs hakkındaki görüşleri ele alınacaktır. Antik Yunan tarihindeki erdem ve ruh anlayışları daha sonraki dönemlere de yansımıştır. Özellikle İslam dünyasındaki erdem anlayışını büyük ölçüde Antik Yunan devrindeki filozoflar etkilemiştir. Müslüman filozoflar, İslam inancına uygun bir şekilde nefis hakkında görüşlerini, çoğunlukla Aristoteles'ten etkilenerek açıklamışlardır. İlk olarak Platon'un daha sonra Aristoteles'in erdem anlayışı ele alınacaktır. Orta Çağ'ın önde gelen düşünürleri ele alınmıştır. Düşünürler arasındaki benzerlikler ön planda tutularak bağlantı sağlanmaya çalışılmıştır. Orta Çağ Hristiyan düşünce geleneğinden Augustinus, Thomas Aquinas ve Abelardus'un görüşleri incelenecektir. Orta Çağ İslam düşünce geleneğinden Farabi, Ebubekir Razi, Kindi, İbn Sina, İbn Miskeveyh ve Gazali'nin görüşleri incelenecektir. Osmanlı düşünce geleneğinden ise Eşrefoğlu Rûmî, Celâleddin Devvânî, Kınalızâde Ali Efendi ve Muhyî-i Gülşenî'nin görüşleri ele alınacaktır. Elbette ki bu düşünürler dışında da erdem ve karakter üzerine çalışmalar yapmış birçok düşünür mevcuttur. Ancak, çalışmanın bir yüksek lisans tezi olması ve ortaya koymaya çalıştığımız bağlantıyı bu düşünürler üzerinden sağlayabildiğimiz için bu bölümde yalnızca bu düşünürlerin görüşlerini inceledik. Çalışmamızda adı geçen filozoflardan bazıları nefsi kısımlara ayırmıştır. Bu parçalar nelerdir ve insan ahlaklı olmak için nefsin hangi kısmını kullanır? Bu bölümde bu sorular genel hatlarıyla irdelenecektir.

2.1. Platon'un Erdem Anlayışı

Ahlaki erdem anlamına gelen “arete” kelimesini Platon şu şekilde tanımlamıştır: *“Kolayca yürüyebilmeyi, ruhun dilediği şekilde, düzgün bir biçimde hareketini, problemsizliği açıklar.”* (Platon, 2015a). Tanıma göre denilebilir ki, erdemli olmak sıkıntısız bir şekilde hayata devam edebilmektir. Çünkü erdemli olmak için gereken şartlar yerine getirildiğinde herhangi bir kötülük kendisini bulmayacağı için hayatına problemsiz bir şekilde devam eder.

Platon, bilgi sayesinde erdeme ulaşılabilceğini belirtir. Bilgelik hem güzel hem de iyidir. Bilgelik sayesinde insan iyi olur (Platon, 2014a). Fakat bu bilgi boş bir ruha bilgi yüklemek değildir. İnsanın yönünün güneşe çevrilmesi gerekmektedir. Mağara örneğindeki gibi, mağaradaki insan zincirlerinden kurtulmuş dışarıya çıkıyor. Daha önce gördüğü

gölgelerin sadece güneşin yansıması olduğunu fark ediyor. Ruhunun gücünü “iyi”ye yani güneşe çeviren herkes doğru yolu bulacaktır (Platon, 1995). Her insanın ruhunda doğru bilgi vardır fakat yanlış yöne çevrilmiş olmasından dolayı farkında değildir. Güneş’ten aldığı güçle ve aydınlanma ile hakikati görme yeteneği ortaya çıkacaktır. Platon hakikati göremeyen kişiler için şunları söyler: *“Bilgeliğe, ruh üstünlüğüne ermeyen, beden zevklerini doyumakla kalanlar sanki hep alçağa düşüp sonra ortaya kadar çıkar, ömürleri boyunca bu ikisi arasında mekik dokurlar. Bu sınırı aşamazlar bir türlü. Gerçek yükseğe ne gözlerini kaldırmış, ne de gitmişlerdir ona doğru. İçleri hiç bir zaman varlıkla dolmamış, sağlam, yalın bir zevk tadamamışlardır. Gözleri hayvanlarınkı gibi hep yerde, aşağıda, sofradadır. Yarış eder gibi karın doyururlar, sen çok yedin, ben az yedim diye itişir kakışır, boynuzları, nallarıyla birbirlerini iter, kakar, yine de doyuramazlar aç gözlerini. Neden? Çünkü gerçek yiyecek değildir yedikleri, doyurdukları yanları da asıl var olan, yediğini saklayabilen yanları değildir.”* (Platon, 1995).

Ona göre ruh, hakikati düşünme yoluyla elde ediyordur. Hiçbir felsefeci bedene önem vermez, ruha önem verir. Hakikati yani kendinden iyi ve güzel olan şey, düşünülerek bulunabilir. Hiçbir duyu organına ihtiyaç duyulmaksızın ve kullanılmaksızın hakikate düşünerek ulaşılabilir. Fakat yaşarken, beden ve ruh her zaman bir arada olduğu için de tam olarak hakikati bilemeyiz. Bedenin engel olmasının sebebi ise beslenmesi, eğilimleri ve bazen hastalanmasıdır. İnsanı, hissedilir ve duyulur dünyaya ait olmasını sağlayan bütün özellikler hakikatin elde edilmesini zorlaştırır. Bununla ilgili olarak Platon şöyle der: *“Hakikati gerçekten öğrenmek istiyorsak bedenden ayrılmamız, ruhla ve şeylerin özüyle ilgilenmemiz gerekir. Bu noktada anlaştık. İşte böylece kendisine âşık olduğumuzu söylediğimiz bilgeliğe ulaşabiliriz. Ancak buna aklın da gösterdiği gibi yaşarken değil, öldükten sonra varabiliriz. Eğer bedenle birlikteyken şeylerin özünü kavramamız mümkün değilse, iki durumdan birinin olması kaçınılmazdır. Ya gerçek bilgiyi elde etmek diye bir şey söz konusu değildir ya da bunu ancak öldükten sonra elde edeceğiz.”* (Platon, 2015b)

Çünkü insan, beden ve ruh birleşimindeyken saf değildir. Bu yüzden saf olan bir şeyi anlaması olanaksızdır. Ancak ve ancak ruh bedenden ayrıldıysa saf olabilir. Eğer ölümden korkan, öleceği haberini duyan birisi öfkeleniyorsa, bu kişi bilgeliği değil, bedenini ve dolayısıyla eğilimlerini seviyordur (Platon, 2015b). Bilgeliği sevebilmek için yaşamı sevmeyip ölümü hayatın bir parçası olarak görmeli, hatta öldükten sonra hakikati anlayacağı için mutlu olabilmelidir. Arzularından vazgeçmek insana zor gelen bir

durumdur. Fakat hakikat için insanın arzularından vazgeçmesi gerçek bir cesaret ve erdem örneğidir.

Erdeme ulaşmanın yolu orta yol yani ölçülülüktür. Platon insana ölçülülüğü çok yakıştırmakla beraber cesaretle ölçülülüğü birbirlerine çok yakın görür. Çünkü ölümden korkmayan, bu dünyadaki arzularına ölçü koyabilecek kadar dayanıklıdır (Platon, 2015b). Bir hazzı başka bir hazla bir korkuyu başka bir korkuyla değiştirmek erdeme ulaşmak için bir seçenek değildir (Platon, 2015b). Mesela eskiden adaletsizliğe karşı cesaretsiz kalan bir insanın bu eylemini merhametsizliğe karşı cesaretsiz kalmasıyla değiştirmesi erdeme ulaşmak için bir yol değildir. Cesaretli olmak bir erdem ise her alanda cesaretlilik göstermesi gerekmektedir. Bu diğer erdemler için de geçerlidir. Çünkü erdemler parçalardan bir bütündür. Tek bir konuda erdemli davranıp başka bir konuda erdemsiz davranmak erdemli bir insanın göstermesi gereken davranış değildir. Ayrıca bu hareket karakter bütünlüğüne de ters gelmektedir.

Cesaret hiçbir şeyden korkmayan anlamına gelmez. Cesaret erdemi, geçmişte, şu anda veya gelecekteki zamanda iyilik ve kötülükleri bilmektir. Dolayısıyla neyden korkulup neyden korkulmayacağını da gösteren bir erdemdir (Platon, 2011).

“Bir insan ruhunun üstlendiği ya da karşı karşıya kaldığı şeyler ancak bilgelikle olduğu zaman mutluluk getirir. Bilgelik yerine aptallık olursa da mutsuzluk getirecektir.” (Platon, 2013). Bilgi sayesinde erdeme, erdem sayesinde de insanlar mutluluğa ulaşmaktadır.

Bilge ve iyi olmayan insanlar mutlu olamazlar. Aynı zamanda erdemsiz bir hayat süren her kötü insan da bahtsızdırlar. İnsanların mutlu olması için gemilere, tersanelere, nüfusa ya da büyüklüğe değil erdeme ihtiyacı vardır. Her insan kendi üzerine düşen görevi yerine getirdiği sürece mutlu olmaya devam eder (Platon, 2010).

Kimse bile bile kötülük yapmaz, çünkü bu onun doğasına aykırıdır. Platon bilgelik ile pratiklik arasında hiçbir mesafe olmadığını kabul eder. İnsan, bilgisiyle çelişkili davranması imkânsızdır. Eğer bir kötü eylemi ortaya çıkıyorsa da bu bilinçli yapılan bir davranış olmaz (Platon, 2014b). Şartlar istendiği gibi gelişmediği için eylemi yerine getiren kişinin niyetinden farklı sonuçlar ortaya çıkabilir.

2.2. Aristoteles'in Erdem Anlayışı

Aristoteles *Nikomakhos'a Etik* kitabına “tüm sanatların, araştırmaların, eylemlerin ve tercihlerin amacı iyiye ulaşmaktır” diyerek başlar (Aristoteles, 2017). Ayrıca “tüm bilgi türlerinin ve becerilen bir ereği olduğunu, bunun da ‘iyi’ olduğunu görmek gerekir; nitekim hiçbir bilgi türü ya da beceri bir ‘kötü’nün uğruna değildir” der (Aristoteles, 2016). Her şeyin amacının iyi olması yani erdeme yönelmesi demektir. Aynı zamanda her şeyin en güzeli ve en iyisi olana kavuşmak mutluluğa kavuşmak anlamına gelir (Aristoteles, 2015). Kısaca insan erdemli davrandığı sürece mutlu olur.

Aristoteles erdemleri, düşünce erdemleri ve karakter erdemleri olarak ikiye ayırmıştır (Aristoteles, 2015). Karakter erdemleri alışkanlıkla elde edilen, adalet, yardımseverlik gibi erdemlerdir. Doğal olarak bizde olmazlar, öğrenmemiz gereken şeyleri eyleye eyleye öğreniriz. Adil davranarak adil, ölçülü davranarak ölçülü, cesur davranarak cesur olabiliriz (Aristoteles, 2017). Kısacası eylemler huyları doğururlar. Yanlış şekilde davranarak yanlış huylar ortaya çıkabildiği gibi doğru şekilde davranarak da doğru huylar ortaya çıkabilir. Pek tabii yanlış davranma aslında aşırı ve yetersiz davranmadır. Mesela bedeni için yeterli derece spor yapmayan ya da yanlış şekilde yapan için zararlı olabileceği gibi fazla yemek veya içmek de bedene zarar verir (Aristoteles, 2017). Aristoteles eylemlerimizde orta yolu benimsememiz gerektiğini söyler. Orta yoldan kasıt olarak iki aşırı uç yani iki erdemsizlik arasındaki orta yolu benimsemektir. Ölçülülük olarak da anılan bu orta yol Aristoteles'in “altın orta”sı olarak da bilinir. Mesela savurganlık ve cimrilik erdemsizliklerinin orta yolu cömertliktir. Şarlatanlık ve istihzanın orta yolu ise ciddiyettir (Aristoteles, 2015). Fakat bazı eylemlerin kendisi kötü olmasından dolayı ortası iyidir diye bir şey söylenemez. Mesela kıskançlık, utanmazlık, cinayet gibi eylemlerin fazlalıkları veya eksiklikleri kötü değildir, kendileri kötüdür (Aristoteles, 2017).

Aristoteles erdem kuramını sergilemeye çalışırken doğru yol öğretisine uygun olarak ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışıyor. İki aşırı uca insanın eğilim göstermesi, duygularından dolayıdır ve duyguları insanın doğasında vardır. Mizaç olarak adlandırılan insanın eğilimleri doğasından gelmesinden dolayı hiç eğilim göstermemesi, mesela hayatında hiç öfkelenmemesi imkânsız bir şeydir. Şekerin suda erimesi, nasıl ki şekerin doğasından gelen bir şey ise ve bunu engellememiz ne kadar olanaksız ise, bir insanın bu iki aşırı uç dediğimiz erdemsizliklere gitmeden hayatını devam ettirmesi imkânsızdır.

Fakat Aristoteles’in demek istediği şey, bunun bilgisine sahip olmak ve ona göre orta yolu bulmaya çalışarak hayatını devam ettirmektir.

Aristoteles yiğitlikten bahsederken korkusuz olduğunu söylemez. Her insan korkar ve korkulması gerektiği şeylerde korkması gerekir. *“İnsan için korkutucu olan şeylerden gerektiği gibi korkacak ve güzel bir şey için aklın gerektirdiği şekilde katlanacaktır; çünkü erdemin amacı budur.”* (Aristoteles, 2012). Yiğitlik bir ortada olma durumu ise onun aşırılıkları korkak olmak ve cüretkâr davranmaktır. *“Korkmamakta aşırıya kaçanların adı yoktur; ama eğer biri hiçbir şeyden –Keltler için söylendiği gibi, ne depremden ne de selden- korkmuyorsa, ya çılgındır ya da vurdumduymaz. Korkulacak şeylerde korkmamakta aşırıya kaçan kişi ise cüretlidir. Cüretli kişi şarlatan ve yiğitlik taslayan sayılır; çünkü o korkutucu şeyler konusunda yiğit kişi nasılsa öyle görünmek ister; yapabildiği şeylerde ona öykünür.”* (Aristoteles, 2012).

Ölçülülük daha çok hazlarla ilgili bir durumdur. İnsanın hazlar karşısında ölçülü davranması bir erdemdir. Aşırı davranması ise haz düşkününü olduğunu gösterir (Aristoteles, 2012). Diğer türlü aşırılık ise Aristoteles’e göre mümkün değildir. *“Hazları duymada geri kalanlar ya da hazlardan gerekenden az hoşlananlar pek yoktur, çünkü bu tür duyarsızlık insanca değildir; nitekim öteki hayvanlar bile yiyeceklerinde ayırım yaparlar: Bazılarından hoşlanırlar, bazılarından hoşlanmazlar; ve hiçbir şeyi hoş bulmayan ve şeyler arasında ayırım yapmayan kimse varsa, o, insan olmaktan uzak olsa gerek: Böylesi pek bulunmadığı için adı konulmamıştır.”* (Aristoteles, 2012).

Aristoteles’e göre cömertlik erdemi mal ve mülk ile ilgili bir durumdur. Mal konusunda ölçülü davranması bir erdemdir. Aşırı davranması savurganlıktır. Gerekenden çok titizlenen ise cimridir (Aristoteles, 2012).

İhtişam da cömertlik erdemi gibi mal ve mülkle ilgili bir durumdur. Kendisine yakışan harcamayı yapan kişi ihtişamlıdır ve Aristoteles muhteşem insan olarak adlandırmaktadır. İhtişamın aşırılığı gösteriş budalalığı, olması gerekenden az olması ise eli sıkı olmasıdır (Aristoteles, 2012). Cömertlikle arasında büyüklük konusunda bir fark vardır. Aynı zamanda iki erdem arasında da bağ vardır: *“O halde muhteşem insanın cömert de olması zorunludur; çünkü cömert kişi de gerekenleri ve gerektiği gibi harcayacaktır; ama böyle harcamalarda – ki cömertlik de bunlarla ilgilidir- muhteşem kişinin özelliği –*

büyüklik – görülür: Aynı harcamayla eseri daha muhteşem yapacaktır.” (Aristoteles, 2012).

Yüce gönüllülük erdemine sahip olan kişi layık olduğu şeylere kendisini layık görendir. Bunun aşırısı ise kişinin kendisini layık olduğundan büyük şeylere layık görmesidir. Kendisini layık olduğundan daha az şeylere layık görmesi ise pısrıklıktır (Aristoteles, 2012).

Aristoteles’e göre öfke konusunda orta yolda davranma sakinliktir. Sakin kişi dingin olan, duygulanımları tarafından kontrol edilmeyen, aklına göre hareket eden kişidir. Sakinliğin aşırılığı öfkeli olma halidir (Aristoteles, 2012).

Doğruluk, şarlatan ile müstehzi insanın ortasındaki durumdur: *“Şarlatanın onur kazandıran şeylere – sahip olmadığı ya da sahip olduğundan daha büyük şeylere- sahip bir insan olarak görünmek istediği düşünülüyor, müstehzi ise bunun tersine, sahip olduğu şeyleri yadsır ya da daha küçük göstermeye çalışır; orta olan insansa, bizzat kendisi olan insan olduğundan, hem yaşamında hem konuşmalarından doğruyu söyler; kendi hakkında söz ederken, onda olan özelliklerden söz eder: Ne daha azından ne de daha çoğundan.”* (Aristoteles, 2012).

Aristoteles’e göre zarif bir şekilde şaka yapan insanlar kıvrak zekâyâ sahip insanlardır. Aynı zamanda insanlar gülmekten zevk aldıkları için de kendilerini güldüren şaklabanları sevimli bulurlar. Fakat nüktedan olmak için yol-yordam bilmek gerekir (Aristoteles, 2012).

Utanma erdemler arasında sayılmaz, duygulanım olarak söz edilmektedir. Mesela utanan kişiler kötü şöhretten bir felaketten korkar gibi korkarlar. Onların bu endişesi, utanma durumu kötü şeyler yapmasını engeller (Aristoteles, 2012).

Aristoteles’e göre orta yolu bulmak herkes için kolay bir şey değil, aksine zor bir şeydir. Mesela herkes bir dairenin tam ortasını bulamaz (Aristoteles, 2012). Kızmak, para vermek ya da para harcamak gibi eylemler herkes tarafından yapılan kolay bir şey değildir, az sayıda insan bunu başarabilir. “Bize göre orta yolu bulmak” (Aristoteles, 2015) için kendimizin nelere meyilli olduğunuzu anlamamız gerekir. Kendimizi tanıdıktan sonra, ne yapacağımıza karar vermek kolaylaşır. Bizim meyilli olduğumuz tarafın tersi yönüne çaba gösterirsek, eğri bir şeyi düzeltmek gibi, ‘bize göre orta yolu’ bulmamız kolaylaşmaktadır.

Aristoteles aritmetik ve geometrik ortadan söz eder. Aritmetik orta, iki aşırı ucun ortasını bulmaktır. Bir toplumda eşit davranmak olarak da anlatılmaktadır. Her durumda ve şartta ve eyleyen nasıl olursa olsun iki erdemsizliğin ortasını bulup eylemek zorunda anlamına gelir. Olması gereken budur fakat izlenecek yol bu değildir (Aristoteles, 2017). Her zaman erdem terazisini dengede tutmamız çok zor olduğu için hafif olan tarafa ağırlık koyarak dengeyi sağlama yoluna gitmemiz gerekir. Aristoteles'in bahsetmiş olduğu "bize göre orta yol" bu anlama gelir. İnsandaki asgari seviyede olan erdeme yönelik eğilim göstermesi sonucunda "ona göre bir orta yol" bulunabilir. Buna geometrik orta denilmektedir (Aristoteles, 2017). Cimri ve müsrif birisinin orta yolu bulması için izleyeceği yol farklı olduğu gibi kendilerine göre orta da farklıdır. Cimri olan aritmetik ortadan biraz daha fazla para harcamaya ve yardım etmeye çalışırken, müsrif olan aynı şekilde para harcamamaya, parayı elinde tutmaya özen göstermelidir.

Bir eylemin erdemli olabilmesi için de kişi bilerek ve isteyerek eylemi gerçekleştirmiş olması gerekir. Aristoteles'te erdemde duygu ve eylem aynı yönde hareket etmelidir. Bilgisizlikten yapılan yanlış eylem de erdemsizlik olarak sayılması doğru olamaz (Aristoteles, 2017).

Düşünce erdemlerine geçecek olursak düşünce erdemleri; bilim, sanat, sezgisel akıl, pratik akıl (aklın yerinde olması, akli başındalık), bilgeliktir (Aristoteles, 2017). Bilim bilinebilir olanlara dairdir, tanıtlama ve ayrıntılı temellendirmeye birlikte yürür. Bilim için bilgi var olmalıdır, zorunludur ve hep olmalıdır. Tümevarım ve tümdengelim gibi öncüllerle ispatlanır. Sanat ise bir şeyin yaratılmasıdır, yaratmayla ilgili olmayan bir sanat yoktur. Akli başında dediğimiz kişi ise, sağlık, para, güç gibi ayrıntılarla değil, iyi yaşama konusunda nelerin gerekli olduğunu bilen insandır. Bir konuda iyi düşünmek akli başında olmaktır (Aristoteles, 2017). Yapıp yapmaması bize bağlı olanları yapip etmeye ve tercih etmeye dair bir çeşit huydur. Akli başında olmak başlı başına bir erdemdir.

Sezgisel akıl, bilimin kendilerinden hareket ettiği nihai öncülleri kendisiyle kavradığımız şeydir. Bilgelik sezgiyle bilimin birleşimidir. Bilgelik hem ilkelere hem de ilkelerden hareketle ispatlananlara dairdir. Evrendeki en önemli şeyler hakkında bilgi sahibi olmaktır. Anaksagoras, Thales gibi filozoflar bilgedir. Akli başında ile bilgelik arasındaki fark akli başında olan insan tekil durumlarda iyi karar verir. Bilgelik daima belli şekilde olanlara dairken, akli başındalık değişim halinde olanlara dairdir (Aristoteles, 2017). Düz, eğri, içbükey ve bunlar gibi şeyler daima oldukları gibiyken, faydalı olan

şeyler her zaman değışirler. Şimdi faydalıyken başka bir gün faydalı olamaz. Faydalı olanlar hakkındaki şeyler akıllı başındalık ile ilgilidir.

Aristoteles'e göre orta yolu bulma pratik akılla-aklı başında olmakla mümkündür. Yani insanın akıllı başında olması, iyi ve kötü şeyler için akılla beraber var olan ve eylemlerde doğru davranmamızı sağlayan bir istidattır. Bizim için iyi olan şeylerin yani bizi mutlu edecek bir varlık durumunun nasıl meydana getirilmesi gerektiğine ilişkin iyi ve doğru düşünüp taşınma gücüdür (Ross, 2014). Orta yolu nasıl bulmalıyız sorusunun cevabı pratik bilgeliğe sahip olmaktır.

Aristoteles'e göre bütünüyle ahlak değışen adetlerden ibarettir. Hiçbir ahlak tabii (doğuştan) değildir. Alışkanlıklara sahip olunan ahlaktan herhangi bir ahlaka geçmek insan için mümkündür. Oysa Platon *Devlet* adlı eserinde doğuşta varolan melekelerin alışkanlıklara üstün geleceğini açıklar. Ona göre doğuştan olan bir ahlaka yatkın olan yaşlıların ondan ayrılmaları güçtür. Herhangi bir ahlakın etkisinde doğup büyüyen ve bu ahlakı benimseyen kişinin bundan ayrılması zordur fakat imkânsız değildir. Aristoteles de aynı şekilde bu işin kolay olmadığını zor olacağını belirtir. (Farabi, 1984).

Beden ve ruhtan oluştuğunu savunan Aristoteles'e göre erdemli insanın ruhu büyük ruhtur. Büyük ruhlu insanlar büyük şeylere layıktır, fakat bu büyüklük her şeyin en iyisine sahip olma arzusuyla karıştırılmamalıdır (Aristoteles, 2017). Ölçülü davranmak bir büyüklük olarak görüldüğü için büyük ruh olarak bahsetmiştir.

2.3. Hristiyan Düşünce Dünyasında Erdem Anlayışı

Hristiyan felsefesi, Antik Çağ felsefesinin din ekseninde yeniden yorumlanması olarak tarif edilebilir (Ocak, 2011). Antik Çağ felsefesinde insan merkezli felsefe yapılırken Orta Çağ'da hem Hristiyan hem de İslam felsefesi din merkezli felsefe yapmışlardır denilebilir.

Tanrı evreni özgür iradesiyle yaratmış, ilk insan olan Âdem'i de özgür yaratmıştır. Âdem özgür olduğu için kötü bir eylem tercih etmiş, cennetten düşme diye tabir edilen olay yaşanmıştır. Fakat bunun nedeni arzularına uyması değil, şeytana uyup kibirlenmesidir. Âdem'in soyundan gelen tüm insanlar ilk günah sebebiyle kötü olmuş, günah işlemekten duramamışlardır. Bir nevi "ilk günah" kalıtım olarak insanlara geçmiştir. Kötülüklere olan eğilimden ve günahlardan sadece Tanrı kurtarabilir. Bu sebeple insanların

Tanrı'ya yönelmesi gerekmektedir (Gökberk, 1993). Tanrı'nın saf iyilikte yarattığı evrenin ilk günah sebebiyle saflığı bozulmuştur. İlk günah, kötülükler silsilesinin başlangıcıdır denilebilir.

Hristiyanlığa göre evrendeki bu iyilik Âdem'in cennetten düşmesiyle yani ilk günahın işlenmesiyle bozulmuştur. Artık evrendeki iyilik bozulduğu için kötülükler oluşmaya başlamıştır ve bundan Tanrı sorumlu değil, insanlar sorumludur. Çünkü Tanrı mutlak iyi olduğu için kötülüğü yaratamaz (Ocak, 2011).

Augustinus'a göre beden ruhun sayesinde ruh da Tanrı sayesinde yaşıyor. Asıl mutluluk insanın Tanrı'ya ulaşmasıyla mümkündür (Augustinus, 1999). Yani mutlak iyiye insan ulaştığı zaman mutluluğu bulacaktır. Daha sonra kötülük ve özgürlük konusunu sorgulamıştır. Kötülüğün kaynağının Tanrı olamayacağını, çünkü mutlak iyiliği ile ters düşeceğini söyler. Tanrı iyidir ve insana özgürlüğünü vermiştir. İnsan da Tanrı'nın verdiği bu özgürlüğü iyiye mi kötüye mi kullanacağı konusunda özgür olduğu için aynı zamanda eylemlerinden de sorumludur (Ketenci ve Topuz, 2013). Augustinus *İtiraflar* eserinde der ki: “... *İşlediğimiz kötülüğün nedeni kendi cüzi irademiz, çektiğimiz acıların nedeni de senin yargılamalarındaki hakkaniyetti...*” (Augustinus, 1999). Yani insanın başına gelen her şey kendi yapıp etmelerinden kaynaklıdır.

Ona göre kötülüğün temel nedenleri, kendini beğenme, merak ve şehvettir. Günah işlendiğinde insan sadece kendi ruhuna zarar vermektedir. İsyan ederek, insanlara hakaretler ederek, toplumun düzenini bozarak sadece kendilerine zarar verirler. Bu kötülüklerin temel sebebi ise insanın Tanrı'dan uzaklaşmasıdır (Augustinus, 1999). İnsanlar Tanrı'dan uzaklaştıkça her şeyin dengesi bozulmakta, kendi ruhlarına zarar vermektedirler. Düzen ve mutluluk için Tanrı'ya yakın olunması şarttır.

İnsanlar ölçülülük konusunda farklı şekillerde davranabilirler çünkü her insanın ölçüsü farklıdır. Yemek yemek gibi bazı bedensel ihtiyaçlarımızın aşırısı zevke girmektedir. Bedensel ihtiyaçları giderdikten sonra halen yemeye devam etmesi kişinin ruhunun zevk almasından kaynaklanmaktadır ve ölçüyü kaçırmaktadır. Tanrı'nın “nefsinin arzulana uyma, iradenle kurtul” sözünden hareketle, Augustinus yemek yemenin insanı zenginleştirmediğini, yememenin ise fakirleştirmediğini söyleyerek sadece bedensel ihtiyaçları giderdikten sonra zevk için eyleme devam etmenin anlamsız olduğunu belirtir. Bu diğer bütün bedensel ihtiyaçlar için geçerli olan bir düşüncüdür (Augustinus, 1999)

Thomas Aquinas, akılcı bir ahlak öğretisine sahiptir. Ona göre ruh yetilerinin en üstünde akıl ve istenç vardır. Fakat akıl istençten daha yukardadır. Çünkü akıl eylemlerin değerini bilmesi ve karar vermesi açısından önemlidir. İstenç de akıldan bağımsız hareket edebilir. Ahlaki eylemde istenç ön planda olmalıdır (Gökberk, 1993). İstemeden yapılan bir eylemin ahlaki değeri yoktur. Yani, zorla yapılan bir ahlaki eylem ile erdemsizlik eşit sayılmaktadır. İyi ve güzel erdemleri yapan insanın kalbinden gelerek yapması erdemin şartlarındandır.

Thomas dört temel erdemden bahseder. Bunlar iyilik, ölçülülük, bilgelik, adalettir. Bu temel erdemlerin yanında alçakgönüllülükle inanmak, yakınına sevmek ve Tanrı devletinin geleceğini ummak erdemleri vardır (Gökberk, 1993). Tanrı devletinin geleceğini ummak erdemi Hristiyanların kabul ettiği, bunun dışındaki erdemler bütün insanların ortak olarak kabul edebileceği erdemlerdir. *“Aristoteles'in dört temel erdemi olan bilgelik, cesaret, ölçülülük ve adalet erdemleri; insanı zekâsında, hissinde, iradesinde ve sosyal ilişkilerinde mükemmel hale getirmek için yeterliydi. Üç teolojik erdem, inanç, umut ve yardımseverlik, Tanrı'ya yani nihai amaca ulaşmak için gereklidir. Bu erdemler "teolojik" erdemler olarak adlandırılırlar çünkü amaçları Tanrı'dır. Onlar sayesinde bizde sonsuz yaşam başlar”* (Aquinas, 1954).

Thomas Aquinas erdemi ikiye ayırır:

1. Ahlaki Erdemler
 - a. Bilgelik
 - b. Cesaret
 - c. Ölçülülük
 - d. Adalet
2. Teolojik Erdemler
 - a. İnanç
 - b. Umut
 - c. Yardımseverlik

Abelardus'un ahlak görüşü, Hristiyan felsefeciler arasında akla en çok değeri veren görüştür. Ona göre insan doğduğunda ne iyi ne kötüdür. Bu vasıfları vermek çok zordur, çünkü insan yeni doğmuş ve herhangi bir eylemde bulunmamıştır (Bilgin, 2009).

Abelardus, ilk günah inancını kabul etmemiştir. Yani o, Âdem'in işlediği günahın diğer insanları etkilemediğine inanır. Abelardus'un ahlâkı bir niyet ahlâkıdır. Ona göre niyet nasılsa insan ona göre vasıf kazanır. Eylemin sonucu kötü sonuçlansa bile kişinin niyetinde bu olmadığı için erdemsiz sayılamaz. Tanrı'nın İbrahim'den, oğlu İsmail'i kurban etmesini istemesi olayını örnek vermektedir. Bunu Tanrı, İbrahim'in itaatini denemek niyetiyle istemiştir. Oğlunu kurban etmek için harekete geçmesi kötü bir eylem olarak gözükebilir. Çünkü bir insan öldürme söz konusudur. Fakat niyet Tanrı'ya itaati göstermek olduğu için durum farklılaşır. Abelardus, ayrıca insanların arzularını tamamen yok saymaz. Din bu arzulara uymayı yasaklasa da insanın yaratılışında bu duygular olduğu için kendine hâkim olamaması ve arzularına uyması ahlaksızlık sayılmaz (Bilgin, 2009).

Ahlaksızlık, bu tür arzuların irade kontrolünden çıkıp kendisine hâkim olmaya çalışmadan bu eylemlerine devam etmesidir. Ahlaklılık, ahlaklı olmaya çalışmaktır. Her zaman arzularla savaş halinde olmak doğru yolda olmaktır. Bu savaşı kazanmak ise insanın elde edebileceği en büyük zaferdir (Bilgin, 2009). Ölçülülüğü benimseyen filozofa göre, Antik Çağ'da olduğu gibi aşırılıklardan kaçınmak, ölçülü olmak, erdemli olmanın gereklerinden biridir (Bilgin, 2009).

Abelardus, *Scito te Ipsum* (Kendini Bil) adıyla bir eser yazmış, adından da anlaşıldığı gibi, kişinin niyeti, düşünceleri ve vicdanına önem vermiştir (Bilgin, 2009). Ahlak görüşlerinde kişiye daha çok değer verdiği görülen Abelardus'a göre, diğer düşüncelere nazaran erdemli olmakta Tanrı'nın payı azdır. Ona göre insanın kendisini kontrol edebilmesi mümkündür ve iradesine sahip çıkması sonucunda ahlaklılık gerçekleşir. Bunun sonucunda denilebilir ki, Abelardus'a göre ahlaklı olmak için Hristiyan olma şartı yoktur.

Hristiyanlarda nefse hâkim olmak denilince ilk akla gelen Essenilik mezhebidir. Milattan önce 2. Yüzyılda ortaya çıkan bu mezhebe mensup kişiler herkesten ayrı yaşar ve günahlarından dolayı oruç tutarak temiz kalmayı hedeflerler (Akalin, 2008).

2.4. İslam Düşünce Dünyasında Erdem Anlayışı

İslam düşünce dünyasında ahlak konusundaki gelişmeler hicri 3. ve 4. Yüzyılda özellikle Abbasi Devleti'nin halifesi Memun döneminde Beytü'l Hikme'nin kurulmasıyla tercüme faaliyetleriyle başlamıştır. (Kutluer, 1989). Bu hareket İslam dünyasındaki birçok alanın gelişmesini sağlamıştır. Tercüme edilen kitaplar arasında felsefe kitaplarının da

olmasından dolayı Antik Yunan’da yaşamış olan filozofların görüşleri İslam dünyası tarafından da benimsenmiştir.

Tercüme hareketlerinin birçok sebebi vardır. İslam dini dışındaki dinlere ve felsefe öğretilerine karşı tezler geliştirme, büyüyen devlet sınırları dolayısıyla karşılaşılan farklı dindeki vatandaşlara karşı İslam dinini savunma ve onlara dini doğru tanıtmak, Müslümanların bilme ihtiyacının olması da tercüme faaliyetlerinin amaçları içerisinde (Kutluer, 1989).

İslam ahlakçıları dört temel erdem olarak hikmet, şecaat, iffet ve adaleti kabul ederler. Her erdemin ifrat (aşırı) ve tefrit (azlık) yönü vardır. Bu yönler erdemin reziletini yani erdemsiz yönünü göstermektedir. Hikmet, düşünme gücünün erdemidir. Şecaat sözlük anlamı itibariyle cesaret anlamına gelir ve bedeni kuvvetlerin aklın emirlerine göre çalışmasıyla ortaya çıkabilecek bir erdemdir. İffet erdemi arzu gücünün kontrol edilmesiyle ortaya çıkabilecek bir erdemdir. Adalet erdemi ise bu üç gücün insanda dengeli bir biçimde yer almasıyla ortaya çıkabilecek bir erdemdir (Durak, 2009).

Farabi ahlak ilmine “es Sınaatü’l Hulkiyye” demektedir (Kurtaran, 2011). Halega (خلق) yaratmak anlamına gelir, aynı kökten gelen hulk kelimesi de yaratılış anlamına gelmektedir. Es-Sınaat’ül Hulkiyye ise yaratılış sanatı manasına gelmektedir. Yaratılışında bulunan kötü fiilleri yapma eğilimine karşı koyup iyi fiillere yönelme (Kurtaran, 2011) ilmi onun için yaratılış sanatıdır. Farabi de Aristoteles gibi orta yol teorisini benimser. İnsanın erdemli bir şekilde hayatına devam edebilmesi için orta yolu tercih etmesi gerekir (Farabi, 1987). Orta yolu bulabilmek için de iyi ve kötüyü ayırt edebilecek konumda olduğumuzu ve bunu sadece bilgi sayesinde yapabileceğimizi söyler (Farabi, 1990).

Farabi’ye göre “erdemli insan” ile “nefsine hâkim olan insan” arasında fark vardır. Çünkü erdemli insan güzel ve iyi fiilleri gerçekleştirirken herhangi bir zorluk çekmeden yapar fakat nefsine hâkim olan insan iyi fiilleri gerçekleştirirken zorlanır (Farabi, 1987). Yani insanın yapmış olduğu fiillerin isteyerek yapılması insanı erdemli kılar.

Mutluluğa ulaşmanın yolu akli ve fikri erdemlerdir. Fikri erdemi Farabi şu şekilde tanımlar: “Herhangi bir erdemli amacın elde edilmesinden en yararlı olan şeyi keşfeden erdem, fikri erdemdir.” (Farabi, 2013).

Erdemler sayesinde ilahi âleme dair bilgiye yani “hikmet” adı verilen bilgiye ulaşılır. Bu bilgiyle de “faal akıl” ile bağlantı kurulur. Farabi’nin felsefesinde en yüksek amaç olarak bilinen bu bağlantıya “ittisal”⁵ adı verilir (Çağrı, 2016). Ona göre erdem mutluluk için vardır. Mutluluk olmasaydı erdemden bahsedilemezdi. Çünkü insanların tek amacı mutlu olmak olduğundan ve bu yetkin amaca ulaşmak için nasıl davranmamız gerektiği konusunda yol gösteren erdemdir (Özgen, 2005).

Farabi’ye göre nefsin parçaları ve melekeleri beştir. Besleyici nefis, hisseden nefis, tahayyül eden nefis, arzu ile ilgili olan nefis ve düşünen nefistir. Besleyici nefis, besinle ilgili ya da besinden kaynaklanan herhangi bir fiili yapan melekedir. Hisseden nefis, beş duylardan birisi aracılığıyla herkes tarafından bilinen şeyleri idrak eden melekedir. Tahayyül eden nefis, hisseden nefsten geçen şeylerin korunmasını sağlayan nefistir. Hem uykuda hem de uyanıkken onları korur, birleştirir, farklı şekillerde de ayırır. Uykudayken faaliyet gösteren tek meleke olmasından dolayı diğer melekelerden bu noktada farklılık gösterir. Arzu etme melekesi insanın bir şeye karşı istek veya nefret duymasıdır. Ve bundan dolayı ortaya çıkan diğer duygular; korku, cesaret, zulüm, merhamet, sevgi, hırs, şehvet gibi duygular bu melekenin içinde sayılır. Düşünme melekesi ise düşünen nefsimizdir. Bu düşünce ile insan ilim ve sanat icra edebilir (Farabi, 1987).

Ebubekir Razi de Farabi’nin görüşlerini aynen kitabında anlatarak kabul eder. (er-Razi, 2016). *“Eflâtun’a göre tıp diye bilinen şey bedeni iyileştirmek için insanın çalışmasıyla elde edilen tıptır. (et-tıbbu’l-cesedânî). Ahlâkın iyileştirilmesi (ettıbbu’r-rûhânî) ise bu nefsanî güçleri ifrat ve tefritten koruyup dengede tutmak üzere ortaya konan ve iknaya dayanan delillerden ibarettir.”* (er-Razi, 2016)

Bir başka yerde ise şöyle der: *“Eflâtun’a göre çözülüp çürüyecek olan bedenin varlığını devam ettirme süreci, düşünen nefsin ölümden sonraki durumunu iyileştirmek üzere gerekli şeyleri yapması için insanın doğumundan ihtiyarlayıp ölümüne kadar geçen bu zaman, herkes için yeterli bir süreçtir. O kimse kıt zekâlı bile olsa, anlattığımız üzere düşünen nefse özgü olan hususları düşünüp araştırmaktan geri durmamalı, bu bedeni ve maddî âlemi asla hakir görmemeli ve ondan nefret etmemelidir. Şunu bilmelidir ki, duyuşal nefis âlemle bir ilişki içinde olduğu ve bu oluş bozuluş düzeni var olduğu sürece acı ve ızdırap veren haller devam edecektir. O halde karamsarlığa kapılmadan bu bedenden ayrılıp kurtulmaya can atmalı.”* (er-Razi, 2016).

⁵ Arapça’da bağlantı kurmak anlamına gelir.

Ahlakın kaynağı hakkında farklı görüşler mevcuttur. Farabi, nazari aklın insan fitratında bilkuvve halinde bulunduğunu, bilfiile geçmesinin ancak faal akıl sayesinde olabileceğini söyler. Delilik gibi herhangi bir engeli olmadığı sürece temel bilgiler bu akıl sayesinde elde edilebilir Bu temel bilgiler yani ilk akledilirler arasında iyi ve kötü eylemlerin önermelerinin de olduğunu belirtir (Altıntaş ve Yılmaz, 2016).

Kindî, insanda nefsin farklı güçleri olduğunu söylemiştir. Biri akli nefs, diğeri arzu gücü olmak üzere iki kısmı olduğunu belirtir. Nefsin bedenle birleşmediği andaki halini yaşatmak, nefsi ‘akli nefs’ olarak kullanmaktır (Kindi, 2014b). Akli nefste insandaki iyi huylar mevcuttur. Arzu güçlerinde nefsin kötü özellikleri mevcuttur. İyi huylardan kastedilen özellikler nefsin kötü özelliklerin olmadığı haldir. Öfkesini ve şehvet arzusunu kontrol altına alan kişi akli nefsin kullanan kişidir. Her daim savaş içerisinde olan akli güç ve arzu güçlerinden hangisi üstün gelirse insanın davranışları, alışkanlıkları bu şekilde devam eder (Kindi, 2014b). Kindî kendisinde öfke gücü galip gelen kimseyi köpeğe, şehvet gücü galip geleni domuza ve akıl gücü galip gelen kişiyi de meleğe benzetir (Kayaalp, 2016).

Kindî’ye göre insanın yaşam amacı nefsin akli nefse hareket ettirip, nefsin bedenle birleştiğinde ortaya çıkan kötü huylarından tamamen arındırıp Yaratıcı’ya ulaşmaktır. Görüyoruz ki, Yaratıcı’ya ulaşmaktaki en büyük engel arzu gücüdür (Kindi, 2014b).

İnsan dünya hayatına dalıp gittiği zaman öfkesine, şehvet arzusuna ve bunun dışındaki durdurulması zor olan kötü huylara engel olamaz. Engel olamazsa eğer akli nefs geri planda kalır. Bunun sonunda ise insanın Yaratıcı ile irtibatı tamamen kesilir, dünyaya geliş amacını unuttur.

Bu noktada nefsin akıl melekesini nasıl kullanacağı önem arz etmektedir. Zira insan, akıl ve muhakeme gücünü ne ölçüde kullanırsa o ölçüde yetkinlik makamına yaklaşacaktır. Kindî “*Akıl Üzerine*” adlı risalesinde kişinin akli melekesinin nasıl üst mertebelere ulaşacağını anlatır. Bunun temelinde nefsin sureti(bilgi) algılaması vardır. Nefs; sureti algılayınca, o artık nefstedir. Bu şekilde nefis bilgi edinmiştir. Çünkü o, nefste güç halinde bulunmaktadır. Nefs, onu kullanmaya başladığında güç halinden fiil haline geçer. Nefs akli kullanmaya başladığında ise, suret nefse birleşir. Yani güç halinde bulunan şey fiil haline geçmiş olur. Nefs varlığın türlerini bilen akli ise, sürekli fiil halinde olan faal akıldan(ilk akıl-Tanrı) almıştır. İlk akıl verici nefis ise alıcıdır. Çünkü nefsin

akletmesi güç halinde ilk aklın ise fiil halindedir. İnsan, nefis ve akıl ilişkisini kavradığında aklının faal akıldan bir takım bilgileri elde etmesine ve üzüntüden kurtulmasına da temel bir unsur teşkil eder (Kindi, 2014a).

İbn Sina ahlakı; hiçbir zorlayıcı düşünceye gerek kalmaksızın, fiillerin nefisten kolaylıkla ortaya çıkmasını sağlayan kuvve olarak tanımlar (Çağrı, 2016). İnsanın zorla yaptığı erdem sayılan bir fiil, yapan kişiyi erdemli kılmaz. Fakat zamanla alışkanlık haline gelen erdemli davranış bir süre sonra tanımda da geçtiği üzere düşünceye gerek kalmaksızın kolaylıkla yapılabilen davranış olur. Ona göre ameli hikmetten sayılan ahlakın üç bölümü vardır. Bunlar insanların birbirlerinin menfaatlerini ve insan soyunun devamı için yararlı olan şeyleri sağlamada karşılıklı yardımlaşmaları ve beraber hareket etmeleri için gerekli yolları gösteren bölüm “hikmet-i medeniyye”, ev halkının, aile menfaatlerinin düzenlenmesi için aile bireyleri arasında kurulması gereken iş birliği konusunda yardımcı olan bölüm “hikmet-i menziliyye”, insanın elde etmesi gereken faziletleri ve kurtulması gereken reziletleri tanımasını sağlayan bölüm ise “hikmet-i hulkiyye⁶”dır (Çağrı, 2016).

Fazilet ve rezilet fiillerinin ortasını benimsemeyi söyleyerek İbn Sina da orta yolu tercih eder. Fazilet ve reziletler iki zıt güçlerdir ve iki güç de bağımlılıktır. Her insan da olabilecek alışkanlıklardan ibarettir ve bunun tedavisi mümkündür. İnsan nefsinin natık ve hayvani nefis olarak iki bölümü vardır. Natık nefsin güçleri eyleyen ve bilen olarak ikiye ayrılır (İbn Sina, 2013). Hayvani nefis de arzu ve öfke gücüne sahiptir (İbn Sina, 2013). Natık nefsin insanın bedeninde kontrol eden olması gerekir. Ancak bu durumda insan erdeme ulaşır. *“Bu kuvvenin bedeninin diğer kuvvelerini, zikrettiğimiz diğer kuvvenin hükümleri gereğince onlardan kesinlikle etkilenmemek için yönetmesi gerekir. Tersine onlar ondan etkilenir, kendisi dışındakilere, orada tabii hususları kullanmak suretiyle bedene boyun eğer yapılar ortaya çıkmaması için –ki bu rezil bir ahlak olarak isimlendirilir- hâkim olur. Hatta o kesinlikle etkilenmez ve boyun eğmez, tersine yönetir. O zaman da onun için faziletli bir ahlak ortaya çıkar.”* (İbn Sina, 2013).

Orta Çağ İslam düşünce dünyasında genel olarak erdem ahlakının orta yolla elde edileceği benimsenmiştir. Fazilet ve rezilet olarak isimlendirilen iki aşırı uç noktalarına her insanın eğilim göstermesi doğal bir şeydir. Yapılması gereken ilk şey ise ahlak ilminin söylediği üzere fazilet ve reziletleri bilmektir. Bu sayede nefis arındırılarak mutluluğa ulaşılır.

⁶ Hulk kelimesi “yaratılış” manasına gelmektedir. Hikmet-i hulkiyye ise “yaratılış bilgeliği”dir.

İbn Sina, aklın tek başına bu önermeleri elde edemeyeceğini, ancak bir delil getirilirse akledilebileceğini söyler. Bu delil ise ayetler veya hadislerdir. Gazali'ye göre de aklın tek başına bir şeyin iyi veya kötü olacağına hüküm veremez, ancak ilahi hüküm ve kurallar tarafından fiillerin iyi veya kötü olduğunu anlayabiliriz (Altıntaş ve Yılmaz, 2016).

İbn Miskeveyh'e göre nefsin güçleri düşünce, öfke ve isteme/arzu gücü olarak üçe ayrılır.⁷ Bu güçlerin bedende kullandığı organlar farklıdır ve ortaya çıkardıkları faziletler ve reziletler vardır. Aynı zamanda *nefsin güçleri* hakkında şunları söyler: *"Bu üç güç de birbirilerinden ayrıdır. Bunlardan birisi güçlenirse, ötekine zarar verir. Bazen biri ötekinin fülünü yok eder. Bazen bu üç kuvvet üç türlü nefis olarak tanınır. Bazen de bir nefsin güçleri olarak görülür."* (İbn Miskeveyh, 1983).

Düşünme gücünün bedende kullandığı organ beyin, arzu yani behimi gücün bedende kullandığı organ karaciğer, öfke gücünün bedende kullandığı organ ise kalptir. Bu üç güçte, faziletler ve reziletler konusunda yapıldığı gibi orta yolun bulunması gerekir. Yani düşünen nefis, gereksiz bilgilere ve arzusuna dayanan bilgilere değil de doğru bilgilere yöneldiği zaman hikmet fazileti ortaya çıkar. Arzu gücün davranışları ılımlı olup düşünen nefsin kontrolüne girerse insan kendi arzularına düşkün olmaz ve iffet fazileti ortaya çıkar. Öfke gücün davranışları ölçülü ve ılımlı olursa şecaat/yiğitlik fazileti ortaya çıkar. Bu üç faziletin birbiriyle uyumlu ilişkileri sonucunda mükemmellik ve bütünlük fazileti olan adalet erdemi ortaya çıkar (İbn Miskeveyh, 1983). İbn Miskeveyh temel erdem olarak hikmet, şecaat, iffet ve adaleti sayar. Fakat adalet erdemi diğerlerinden farklıdır. Adalet erdemi, diğer üç temel erdemi içine alan hepsinin esası sayılan erdemdir. İbn Miskeveyh'e göre bu dört erdem de temel erdemdir (Erdem, 2002).

İbn Miskeveyh'e göre temel erdemlerin alt erdemleri de vardır. Aynı zamanda alt erdemler sayesinde faziletlere kolaylıkla ulaşılabileceğini belirtir (İbn Miskeveyh, 1983). Karakter güçleri sayesinde erdemlere kolaylıkla ulaşılabileceğini önceki bölümlerde ele almıştık. İbn Miskeveyh'in bu düşüncesi alt erdemler ile karakter güçlerinin aynı niteliklere sahip olduğunu ispatlamaktadır.

⁷ Bu güçler Kuvve-i Fikriyye, Kuvve-i Gazabiyye ve Kuvve-i Şehviyye olarak anılmaktadır. Kuvve-i Fikriyye hikmet erdemi, Kuvve-i Gazabiyye şecaat erdemi ve Kuvve-i Şehviyye ise iffet erdemi doğurur.

Tablo 2.1. : İbn Miskeveyh'e Göre Erdem ve Alt Erdemler

HİKMET	ŞECAAT	İFFET	ADALET
Zekâ	Nefs büyüklüğü	Utanma	Dostluk
Hatırlama	Gözü peklik	Sükûnet	Ülfet (kaynaşma)
Akletme	Büyük himmet sahibi olmak	Sabır	Yakınlarla ilişkiyi sürdürmek
Çabuk anlama	Sebat	Cömertlik	Ödüllendirme
Anlama gücü	Sabır	Hür olma	İyi muamele
Zihin açıklığı	Yumuşaklık	Kanaat	Bir şeyi güzelce yerine getirmek
Kolay öğrenme	Sükûnet	Yumuşak huyluluk	Sevgi
	Yüreklilik	Düzenlilik	Dindarlık
	Sıkıntıya katlanma	İyi hal	
		Barışseverlik	
		Ağırbaşlılık	
		Kötülüklerden sakınma	

İbn Miskeveyh faziletlere ulaşmak için orta yolun bulunması gerektiğini söyledikten sonra bunun nasıl yapılacağını anlatır. Faziletlere ulaşmak isteyen insanın birçok kişinin yaşadığı yerde yaşamak zorunda olduğunu söyler. İnsan doğası gereği başka insanlara muhtaçtır. Faziletlere ulaşıp mutluluğu yakalamak isteyen insan yalnız olmayı tercih edemez. Öyle olursa başkalarıyla fazilet alışverişinde bulunamaz. Ona göre mutluluk dağlarda ve mağaralarda tek başına yaşayıp, manastırlara çekilmekle elde edilemez. Aynı zamanda yalnız kalan insan içindeki güçleri ve kabiliyetleri kullanmayarak zamanla bu güçleri ve kabiliyetleri kaybolur, ölü insan veya cansız varlıklar gibi olur (İbn Miskeveyh, 1983).

Gazali'ye göre ahlak ilmi, insanın sıfatlarında, huylarında hayırlı ve erdemli birisi olması için sahip olması gereken niteliklerdir ve pratik bir ilimdir (Gazali, 2002). Fiilin erdemli sayılabilmesi için kişinin kendi iradesiyle zorlanmadan yapması gerekir. Yani erdemlerin başta gelen özelliği karakterde yerleşik olmasıdır. En önemli ahlak eseri (Çağrııcı, 2016) olan *İhyau Ulumi'd-din* adlı eserinde Gazali der ki:

“Ahlak nefste yerleşmiş bir şekil ve hey’etten⁸ ibarettir. Düşünüp taşınmaya lüzum görmeden bütün işler suhulet ve kolaylıkla bundan sadır olur. Akıl ve şeriat bakımından övülen ve güzel sayılan işler bu hey’etten meydana gelirse, buna güzel ahlak, şayet kötü işler meydana gelirse buna çirkin huy denilir.” (Gazali, 1975).

Felsefi literatürle beraber “fazilet” kelimesi ahlaki erdem anlamında sıkça kullanılmaya başlanılmıştır (Çağrııcı, 1989). İslam düşünce geleneğinde fiillerin erdemli olması “fazilet”, erdemsiz olması “rezilet” kelimeleriyle ifade edilmiştir. Gazali, faziletleri ve reziletleri bilmeden de ahlaki olgunluğa erişmenin mümkün olmayacağını söyler (Gazali, 2002). Sufi bir düşünür olan Gazali bilgiden sonraki şartı ise “nefsle mücadele” olarak görür. Gazali, kitabında nefisle mücadeleyi üç kademedede anlatmaktadır. Nefs-i emmare kötülüğü emreden, bundan zevk duyan kademedir. Nefs-i levvame tam manasıyla kötülüklerden arınmasa da yaptığı kötü fiillere karşı pişmanlık duymaya başlar. Nefs-i mutmainne ise son kademedir. Kötü eylemlerine karşı rahatça karşı koyabildiği nefstir. İnsanın ulaşması gereken nokta olarak belirttiği bu kademeyi Kur'an-ı Kerim'de de Allah ayetleriyle övmüştür (Gazali, 1975).

⁸ “görünüş, hal, durum, keyfiyet” anlamlarına gelmektedir.

Gazali'ye göre nefis, bitkisel, hayvansal ve insani nefis olmak üzere üçe ayrılır. Bitkisel nefis sadece ağaç ve bitkilerde bulunur ve bunun üç gücü vardır; besleme, büyüme ve doğurma gücü. Hayvansal nefste ise iki güç vardır. Bunlar idrak edici güç ve hareket ettirici güçtür. İdrak edici güçte beş duyu organlarının dışında da hayal edici, vehm edici (duyulur olandan duyulur olmayanı algılamak (Gazali, 2002)), hatırlayıcı ve düşünme gücü vardır. Eğer beş duyu dışında idrak edici güçleri olmasaydı hayvanlar, bir şey yemeyi düşündüğünde ilk tattığında tiksindiği bir şeyi ikinci kez yemekten vazgeçmezdi (Gazali, 2002).

Gazali'ye göre insani nefis, bilici ve yapıcı güç olmak üzere iki kısımdan oluşur. Bilici güç ise teorik ve pratik güç olarak ikiye ayrılır. Teorik güç bilgi yeteneğidir, Allah'ın bir olduğu bilmek gibi bazı bilgiler burada saklıdır. Pratik güç ise, eylemlerle ilgili olan güçtür. Yapılması ve yapılmaması gereken eylemleri bilir. Mesela zulmün kötü olduğunu kötü olduğunu bilmek gibi. Yapıcı güç, pratik akıl olarak da nitelendirilebilir. Bilici gücün bilgileriyle hareket geçer ve ona uygun davranır (Gazali, 2002). Bundan hareketle şu söylenebilir. Yapıcı güç bilgilerin saklı olduğu bilici gücün kontrolü altında olması gerekir. Görüldüğü gibi Gazali'de ahlak ve erdemler konusu insani ruhun yapıcı gücü kapsamında ortaya çıkar.

2.5. Osmanlı Döneminde Erdem Anlayışı

Osmanlı dönemi ahlak anlayışı ve çalışmaları büyük ölçüde Orta Çağ İslam dünyasıyla benzerlik göstermektedir. Ahlak üzerine eserler vermiş bazı düşünürlerin yaklaşımlarının tasavvuf geleneğine dayandığını görüyoruz. Bu dönemin genel özelliklerini anlamak için Eşrefoğlu Rûmî, Celâleddin Devvânî, Kınalızâde Ali Efendi ve Muhyî-i Gülşenî'nin çalışmalarını inceleyeceğiz.

Eşrefoğlu Rûmî, aslen Mekkeli, peygamberin soyundan geldiği rivayet edilen, Mısır ve Suriye'ye gittikten sonra Anadolu'ya gelip İznik'e yerleşmiş, Kadiriyye tarikatının Eşrefiyye kolunun kurucusudur (Pekolcay ve Uçman, 1995). *Müzekki'n-Nüfus* adlı eseri “nefisleri arıtıcı” manasına gelir. Adından da anlaşıldığı üzere ahlak anlayışı nefsin arındırılmasıyla ilgilidir. Kişinin nefsini çirkinliklerden ve kötülüklerden arındırdığı takdirde ahlaka ulaşacağını söyler (Çetintaş, 1999). Tasavvuf ehlinde olan Eşrefoğlu Rûmî'ye göre nefis kötülüğü emreden bir şeytandır. Bu tür nefis insanın sahip olduğu ilk nefstir (Erginli, 2006). İnsan nefsini arındırdıkça Allah'a yakınlaşır. Buna göre Eşrefoğlu

Rûmî'ye göre nefsin iki anlamı vardır. Birincisi insanın sahip olduğu, kötülükleri emreden nefstir. İkincisi ise, temizlendikten sonra sahip olunan saf nefstir. Eşrefoğlu Rûmî'ye göre nefis mertebeleri şunlardır (Çetintaş, 1999):

- Nefs-i Emmare: Emreden nefis anlamına gelir. Bu nefsin yeri gönlünün üzerindedir. Ne arzu ederse yapmak ister ve böyle davranması onu günaha sürükler.
- Nefs-i Levvame: Bu mertebe nefs-i emmare kadar kötü değildir. Bir sonraki mertebe olan nefs-i mülhimeye de yakındır, nefs-i emmareye de yakındır. Tam olarak nefis temizlenmediği için mertebeden inebilir.
- Nefs-i Mülhime: Bu mertebe önceki mertebelerden tamamen farklıdır. Kişinin Allah ile arasındaki sır perdesi kalkmış olduğundan keşf, ilham ve feyz durumlarını yaşar. Bu makama ulaşmak için insan zorlu bir süreçten geçer.
- Nefs-i Mutmainne: Bu makam insanın ulaşacağı son mertebedir. Bu noktada nefis artık dünya ve madde sevgisi beslemez. Nefsteki tüm arzular ve kötülükler temizlenmiştir. İnsan bu noktaya gelinceye kadar birçok zorluk çekmiş ve bu zorluklar sonucunda hedefine ulaşmıştır. Bu süreç insanın kendisini tanımasıyla başlar. Sahip olduğu kötü huyların farkına varması gerekir. Daha sonra yeme, içme ve uykuyu azaltmak gerekir. Allah için yapılan zikirler, dünyaya ait ne varsa önemsiz görme bu süreçte yapılan şeylerdir.

İranlı Celâleddin Devvânî, dini ve akli ilimlerin çeşitli dallarında eser vermiş Eş'arî kelamcısıdır. Ahlak alanında Tusî'yi takip etmiştir ve bu alanda yazdığı eseri *Ahlak-ı Celâli'dir* (Anay, 1994a). Bu eserinde bahsettiğine göre insan nefis ve bedenden meydana gelmiş ahlaki eylemlerde bulunabilecek sınırlı özgürlüğe sahip bir varlıktır. İnsanın bu dünyadaki amacı Allah'ın halifesi olmaktır ve bu halifelîği yapabilmek için de ahlaki yetkinliğe ulaşmak gerekir. Devvânî'ye göre insanın ahlaki yetkinliği Allah'ın sıfatlarıyla ahlaklanmaktır. Yani Allah'a benzemeye çalışmaktır. İnsanın varoluş gayesi Allah'ın halifesi olmaksa ve bu da ahlaklı olmayı gerektiriyorsa insan için en önemli ve faydalı ilim ameli hikmettir. Bu yüzden felsefe eğitiminde ilk olarak ahlak eğitiminin verilmesi gerektiğini daha sonra matematik, mantık ve metafizik eğitimi verilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun nedeni ise ahlaki eğitim almayan bir insanın öğrendiği bilgilerle sapkınlığa düştüğünü hatta bazen öğrendiği bilgilere saygısızlık edeceğini belirtir. Devvânî, hikmet, şecaat, iffet ve adalet erdemlerini temel erdemler olarak kabul etmiştir (Anay, 1994b).

Kınalızâde Ali Efendi, Isparta’da doğmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde kazaskerlik ve kadılık yapmıştır. *Ahlak-ı Alâî* isimli eseri ahlak alanında yazmış olduğu eserdir (Aksoy, 2002). Nazari ve ameli ahlak, aile ahlakı ve devlet ahlakı olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Aristoteles, Nasîrüddin Tûsî, Celâleddin Devvanî, Hüseyin Vâiz ve Gazali gibi birçok ahlakçıdan yararlanmıştır (Erdem, 1996).

Kınalızâde, *Ahlak-ı Alâî* eserine hikmeti tanımlayarak başlar: “*İnsan nefsinde ilim ve amelin meydana gelmesi ve insan nefsinin bu iki yönden kemal mertebesine ulaşmasıdır.*” (Kınalızade Ali Efendi, Yılı bilinmiyor). Hikmet, nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır. Nazarî hikmet (teorik ahlak) üç kısımdır (Kınalızade Ali Efendi, Yılı bilinmiyor):

1. Dışarda ve zihinde cismani bir maddeden uzak olan varlıklardır. Allah, mücerret akıl ve ruh gibi.
2. Zihinde maddeden uzak fakat dışarda maddeye ihtiyaç duyan varlıklardır. Matematik ilmi gibi buna örnektir. Riyaziyyat ilmi ya da ilm-i evsat da denilir.
3. Zihinde ve dışarda maddeye ihtiyaç duyan varlıklardır.

Amelî hikmet, nazarî hikmet gibi üç kısma ayrılır. Bunlar tek bir kişinin davranışlarını konu alan kısım, ev halkının davranışlarını konu alan kısım ve devlet adamlarının ve şehir halkının davranışlarını konu alan kısımdır (Kınalızade Ali Efendi, Yılı bilinmiyor).

Nazarî ve amelî hikmet birbirini tamamlamaktadır. Kınalızâde’ye göre insan öğrendiği şeyleri davranışlarına yansıtarak kötü davranışlardan temizlenip, güzel davranışlarla süslemesi gerekmektedir. İsrâ Suresi 9 ve 10. ayetleri bu duruma örnek gösterir: “*Nefsini tertemiz yapan kişi muhakkak umduğuna ermiştir. Onu (nefsini) alabildiğine günahla örten kişi elbette ziyana uğramıştır.*” (Kınalızade Ali Efendi, Yılı bilinmiyor)

Kınalızâde nefsin üç kuvvetinden söz eder. Temyiz ve idrak etme gücünün olduğu nefis, nefis-i melekîdir. Makam, üstünlük, saldırma, intikam ve öfke gücünün olduğu nefis, nefis-i sebîidir. Arzu verici şeylere sürükleyen, yeme, içme ve cinsiyet gibi konulara meyletmeye sebep olan nefis ise nefis-i behîmîdir. Nefis-i melekînin itidal hali hikmettir. Nefis-i sebîinin itidal hali şecaattir. Nefis-i behîmînin itidal hali ise iffettir. Buna göre Kınalızâde Ali Efendi’ye göre dört temel erdem vardır. Hikmet, şecaat ve iffet temel

erdemlerinin birleştığı adalet erdemi de dördüncü temel erdem olarak kabul edilir. Bu dört temel erdemin bir de nev'ileri olarak saydığı fiilleri vardır (Kınalızade Ali Efendi, Yılı bilinmiyor).

Tablo 2.2 : Kınalızâde Ali Efendi'ye Göre Erdem ve Alt Erdemler

HİKMET	ŞECAAT	İFFET	ADALET
Zekâ	Vakar ve olgunluk	Hayâ	Sadakat
Çabuk anlama	Hadiseleri göğüsleme	Rıfk (nezaket)	Kaynaşma
Zihin duruluğu	Gayret ve ideal yüceliği	Ahlaklılık	Vefa
Kolay öğrenme	Azim	Barışıklılık	Şefkat
Doğru düşünme	Yumuşak huyluluk	Arzuları dizginlemek	Sıla-i rahim
Ezberleme	Sükûn (ölçülü olma)	Kötülüğe ve belalara tahammül	Mükâfat
Düşünme	Sabır	Nimetlere şükretmek	Ortak işlerde iyi davranmak
	Alçakgönüllülük	Vakar	Dürüstlük
	Fedakârlık	Vera'- samimi kulluk	Sevgi kazanmak
	İnsanlık	İntizam	Teslimiyet
		Hürriyet	Tevekkül

		İnsanlık	İbadet
--	--	----------	--------

Kınalızâde Ali Efendi'ye göre orta yolda olmak insanı doğru yola götürür. Bunun için Fatiha suresi 6. ayeti örnek gösterir: *“Bizi doğru yola ilet.”* (Kınalızâde Ali Efendi, Yılı bilinmiyor). Orta yolda olmak insanı doğru yola götürüyorsa erdemli olmanın tek yolu orta yolda olmaktır. Kınalızâde'ye göre orta yol iki manaya gelmektedir: *“Birincisi: Hakiki vasat: İki şeye de uzaklığı aynı olan.”* noktaya denir. Merkez noktası gibi ki, dairenin çemberinin iki yanına da uzaklığı aynı seviyededir. Bu, hakiki itidaldir ki, ahlakta ve amelde bu türlü vasatın tahakkukuna filozoflar imkân görmezler.

İkincisi: İzafî vasat: Buna nev'i itidal, şahsi itidal ve arzu'l-mizaç derler. İşte ahlak ilminde muteber olan bu vasattır. Bundan dolayı fazilet her şahsa göre muhtelif olur. Duruma ve vakte göre de değişir. Bir kimse için fazilet sayılan bir huyun diğerince fazilet sayılmaması mümkündür. Bir zamanda geçerli sayılan bir huy, bir başka zamanda muteber sayılmayabilir.” (Kınalızade Ali Efendi, Yılı bilinmiyor).

Hakiki vasat ve izafî vasat açıklamalarından anlaşılıyor ki Kınalızâde'nin orta yol anlayışı Aristoteles'in orta yol anlayışı ile büyük oranda örtüşmektedir. *“Bir şeyin ortasını bulmak istediğimizde iki uca eşit mesafeden söz ederiz, herkes için orta aynıdır. Ancak bize göre ortayı bulmaya çalıştığınızda yanıt değişken olacaktır. Örneğin çok olan on, az olan ikiyse orta altıdır. Matematiksel olarak ortalama aldığımız zaman altı iki tarafa da eşit uzaklıktadır. Fakat bize göre denildiğinde matematiksel ortalamanın bir önemi olmaz.”* (Aristoteles, 2017).

“Uygun zamanda, uygun oranda, uygun insanlara karşı hareket etmek en iyisidir ve orta olan da budur, orta olan da erdemdir.” (Aristoteles, 2017).

Aristoteles'e göre aritmetik ve geometrik ortalama olarak iki tür ortalama vardır. Aritmetik ortalama bir şeyin, iki şeye olan eşit uzaklığıdır. Geometrik ortalama ise insanın kendisine göre orta yoludur. Aritmetik ortalama hakiki vasatla, geometrik ortalama ise izafî vasatla örtüşmektedir.

Muhyî-i Gülşenî, Edirne'de doğmuştur. Asıl adı Muhammed, lakabı Muhyiddin'dir. Gülşeniyîye tarikatına mensup olmasından dolayı ona Muhyî-i Gülşenî denmiştir. Bâleybelen isminde bir yapay dil icat etmiş bir âlimdir. Tasavvuf, dil, edebiyat, tarih, tefsir

ve ahlaka ait 200 eseri vardır. Ahlak alanında yazdığı eseri *Ahlak-ı Kirâm'dır* (Yazıcı T., 2006).

Gülşenî'ye göre tıp, koruyucu hekimlik ve tedavi edici hekimlik olmak üzere ikiye ayrılır. Ahlak ilmini de tıp ilmine benzeterek insani faziletleri koruyan ve ruhi bozuklukları gideren olarak iki kısma ayırmaktadır. Yani insanın sahip olduğu güzel davranışları korumak ve ruhunda ortaya çıkan kötü davranışları ortaya kaldırmak ahlak ilminin görevidir (Tümsek, 1995).

Nefsin hem iyi hem de kötü yönü vardır. İnsanın kötü yönlerini bilmesi gerekir. Yani insanın ahlaki olgunluğa ulaşması için en başta bilgi sahibi olması gerekir. Bu insanın iç âlemindeki kuvvetlerine, yeteneklerine ve eğilimlerine dair bilgilerdir. Gülşenî, nazari ve ameli hikmet konusunda Kınalızâde Ali Efendi'nin görüşlerini benimsemektedir. O da aynı şekilde hikmet, şecaat, iffet ve adaletin temel erdemler olduğu konusunda Kınalızâde ile hemfikirdir.

Özetlemek gerekirse, Osmanlı dönemi düşünürleri ahlak konusunu nefisle ilişkilendirerek nefsin kuvvetlerine dayandırmaktadırlar. Bu düşünürler Antik Çağ'da olduğu gibi ahlakı pratik felsefe alanı içerisinde sınıflandırmışlardır. Bazı düşünürlerin ahlak anlayışlarını tasavvuf anlayışları üzerine kurdukları görülür. Bunun yanı sıra, İslam düşünürlerinin nefsin güçleri konusundaki fikirleri benzerlik ve devamlılık arz etmektedir. Düşünme, arzu ve öfke gücüyle insanların fiilleri oluşmaktadır. Bu fiillerin itidal noktada olması erdemleri ve alt erdemleri ortaya çıkarmaktadır.

3. TAŞKÖPRİZÂDE ve FELSEFE ANLAYIŞI

Üçüncü bölümde Taşköprizâde'nin hayatı, çalışmaları ve felsefe anlayışı ele alınacaktır. Taşköprizâde birçok alanda eser vermiştir. Biz burada siyaset, kelam, ahlak ve bilgi hakkındaki görüşlerini genel hatlarıyla inceleyeceğiz. Taşköprizâde, siyaset risalesinde insanın sorumluluğunda olan kişilere karşı ilişkisini düzenlemek için kurallar koymuştur. İnsanın sorumlulukları arasındaki en önemli şey kendisi olduğu için, ilk olarak kişinin kendisine ve Allah'a karşı yapması gerekenleri anlatır. Kelamda “irade özgürlüğü” ve “fiillerin yaratıcısı” konusundaki görüşlerinin bilinmesi ahlak alanındaki görüşlerinin daha iyi anlaşılması için gereklidir. Ahlak çalışmalarının arasında Şerh'ul Ahlak'il Adudiyye kitabı başlıca eserleri arasında yer alır. Bu eser, daha sonraki bölümlerde de görüleceği üzere, bu çalışmada temel eser olarak kabul edildiğinden dolayı ayrıntısıyla ele alınmıştır. Daha sonra Taşköprizâde'nin insan ve eylemleri konusundaki görüşleri ve bu konuyla ilgili olan kavramlar ele alınacaktır.

3.1. Hayatı ve Temel Eserleri

Taşköprizâde 14 Rebiülevvel 901 miladi takvimle 2 Aralık 1495 yılında Bursa'da doğmuş, Kastamonu'nun Taşköprü kasabasında yetişmiştir. Birçok ilim adamının yetiştiği Türk ailesinden gelenlerin unvanı da Taşköprülü'dür (Çiftçi, 2016). Taşköprizâde Ahmet Efendi, II. Bayezid (1418-1512), Yavuz Sultan Selim (1512-1520), Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde yaşamıştır. Özellikle o, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi âlimlerinin ileri gelenlerindendir (Çiftçi, 2016). Taşköprizâde, İlk çocukluk yıllarını orada geçirdikten sonra Kur'an dersleri almak için Ankara'ya Akmedrese müderrisi olan babasının yanına gitmiştir. Babası orda ona “Nizamüddin” lakabı ve “Ebu Said” künyesini vermiştir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2019). Pek çok hocadan nakli, akli ve Arap dili dersleri aldıktan sonra Yavuz Sultan Selim zamanında Dimetoka'daki Oruç Paşa Medresesine müderris olarak tayin edildi. Sonra İstanbul'da Molla İbn Hacı Hasan Medresesinde görev yaptı (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2019). 933 yılı Recep ayında kör oldu ve bunun “gözlerime bir ak düştü” olarak tanımlar. Osmanlı Bilginleri adlı eserinin sonunda kendi biyografisini de ekleyen Taşköprizâde gözlerinin görmediği sırada arkadaşına yazdırmış ve bunu şöyle dile getirmiştir: *“Bu artık kitabın sonu olsun. Onu bir arkadaşına körelmiş gözler, tamamen kısıtlanmış güçler, azalmış sezgiler ve daralmış bir yerde, dost ve ahbaplardan uzakta umursamazlık ve unutulmuşluk zaviyesinde yazdırdım.*

Her halükarda hamd Allah'a, nimet ve lütufları sebebiyle şükür O'nadır." (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2019).

Kur'an ve tefsir ilimleri, hadis, felsefe ve mantık, ahlak, fıkıh, dil (sarf, nahiv, belâğat), tıp gibi birçok alanda eserler vermiştir. Ahlak alanındaki eserleri şunlardır: *Risale fi'l-ahlak*, *Şerhu'l Ahlaki'l-Adudiyye*, *Risale fi Fadli Mekarimi'l-Ahlak*. (Şahinalp, 2014).

Güzel ahlakın üstünlüğü anlamında gelen *Risale fi Fadli Mekarimi'l-Ahlak* adlı eserinde ahlaki hastalıklardan bahseder. Fiillerin ifrat ve tefritlerinin birer hastalık olduğunu tıpkı beden hastalıklarının tedavisi gibi bunların da tedavilerinin olabileceğini söyler. Bu tedavi ise fiilin tam zıddını yapmaktır. Bu şekilde orta yola insan yaklaşabilir. İnsanda var olan bütün fiiller hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmaz. Mesela öfke kötü olarak bilinen bir fiildir ama öfke hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmaz. Ahlaki hastalıklardan bahsettikten sonra güzel huylardan bahseder ve üç temel fazilet olarak saydığı hikmet, şecaat ve iffet faziletlerinin alt dalları olarak nitelendirdiği faziletlerden bahseder (Arıcı, 2016).

Taşköprîzâde, Adudüddin İcî'nin *Ahlak'il Adudiyye* adlı eserini şerh ederek *Şerh'ul Ahlak'il Adudiyye* adlı eserini yazmıştır. Taşköprîzâde, bu eserinde ahlak ilmini teorik olarak açıklarken huy, meleke ve hal kavramlarını tanıtır. Bunların değişip değişmeyeceğinden bahseder. Ahlak ilminin temelinde üç erdem vardır. Bunlar hikmet, şecaat ve iffettir. İfrat ve tefrit noktalarından uzak olarak itidal noktasını bulmak mümkündür ve bunun için insanın şeriate ihtiyacının olduğunu söyler. Ahlakın pratik kısmı teorik kısım ile bağlantılı olarak, insanın kendi davranışlarını dünya ve ahiret mutluluğu için nefsin eğitimini konu alır (Arıcı, 2016). Dört makaleden oluşan bu şerhin ilk makalesinde nazari ahlak konusunu inceler. İkincisi faziletlerin kazanılması ve korunmasından, üçüncüsü ev yönetiminden, dördüncüsü devlet yönetiminden söz eder.

3.2. Felsefe Çalışmaları

Taşköprîzâde, Adudüddin İcî'ye ait *Ahlak'il Adudiyye* adlı eserin ihmal edildiğini ve gerekli ilginin gösterilmediğini düşündüğü için bu eseri şerh eder. Eserine giriş yaparken Taşköprîzâde'nin söyledikleri bu amacını ortaya koymaktadır: *"Bu ilimde yazılmış metin ve haşiyeleri dikkate alarak, kitabı görenlerin "Maşallah!" diyebilecekleri bir metin yazma amacıyla kalemi elime alıp söze koyduğumda, zamanın derinliklerin kalmış bir risale ile karşılaştım. Bu risalenin üzerini unutkanlık ağları kaplamış ve*

insanların ilgisizliği onun ihmal edilmesine ve görmezlikten gelinmesine sebep olmuştu. Hâlbuki bu eser, doğuda ve batıda tanınmayı, ilgi ve alakanın zirvesinde olmayı, büyük bir destekle kabul edilmeyi, asırlar boyunca saba rüzgârlarının estiği müddetçe takdir görmeyi hak ediyordu.”(İci, 2018).

Taşköprîzâde, ahlak ilmini insana ait meleke ve vazifelerin bütünü olarak tanımlamaktadır. Daha sonra, insan davranışlarının fazilet ve rezilet olarak iki ayrı ucunun olduğundan söz etmektedir. O, Ahlak ilminin amacı da kötü davranışları iyi davranışlara çevirmek olduğunu söyler (İci, 2018).

Îcî, ahlakın nazari ve ameli ahlak olarak iki kısma ayrıldığını söyler ve tıpkı mantık ilmi gibi ahlak da akla dayanan bazı nazari konuları ele alıp teori yapar. Îcî, bir taraftan da hayata uygulanması gerektiği için bu kuralları gösterir. Ahlak bir yönüyle pratik bir yönüyle teoriktir. Ne var ki tıpkı mantık okumakla akıllı olunamayacağı gibi, ahlaki kuralları öğrenerek de ahlaklı olunamaz (İci, 2018).

Aynı zamanda Îcî, dini ilkeler olmadan ahlakın mümkün olamayacağını belirtir. Bu konuda ahlakın metafizik uzantılarını kabul etmeyen yaklaşımları eleştirir. Îcî, bu yaklaşımların ahlak adına bir talihsizlik olduğunu, böyle yaparak ahlaki çorak bir toprak ve soluk bir çiçek haline getirmek olduğunu belirtmektedir (İci, 2018). Îcî, bunu savunmanın ahlaki akıl dışılığı götürmediğini, bir Müslümanın Allah rızasını gözeterek ahlaki fiilleri gerçekleştirmesinin de akli olduğunu belirtir (İci, 2018). Ahlaki değerlerin kaynağının vahiy olduğunu söyleyerek din ile ahlakın et ve tırnak gibi birbirinden ayrılamaz olduğunu vurgular (İci, 2018). Ona göre iyi davranışlar Allah emrettiği için iyidir.

Taşköprîzâde, İslam filozoflarının savunmuş olduğu nefis teorisini büyük ölçüde benimser. Hatırlayacak olursak düşünürler nefsi, nefs-i natıka (insani nefis), hayvani ve bitkisel nefis olmak üzere üçe ayırırlar. Bitkisel nefis gelişme, beslenme gibi özelliklere sahiptir. Hayvani nefis kötü his ve davranışların kaynağıdır. Nefs-i natıka ise, insanın düşünme özelliğini taşıyan bölümüdür. Nefs-i natıkanın birisi akledilir âleme, diğer hissedilir âleme olmak üzere iki yönü vardır. Akledilir âleme yönelen teorik akıl kendi üstündeki prensiple irtibat kurarak ondan istifade eder. Pratik akıl ise bu edinen bilgileri bedeni yönetmekte kullanır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Taşköprîzâde’ye göre kader konusu ile irade özgürlüğü yakından ilişkilidir. Çünkü kaderin baştan yazılmış ve asla değiştirilemez diyen kişilere göre irade özgürlüğü mümkün

değildir. Yapılan her kötülük Allah'a nispet edilerek insanlar sorumluluk üstlenmezler. Eş'arî çizgisinde yürüyen Taşköprîzâde Ahmet Efendi'ye göre kişi iradesinde özgürdür. Yapmak isteyeceği fiili insan özgürce seçer ama yaratması Allah'a aittir (Arıcı, 2016). Bu noktada denilebilir ki, Taşköprîzâde'ye göre kişi kendisindeki kötü davranışlarını Allah'a nispet etmeyip, sorumluluğunun kendisine ait olduğunu görmesi ve bunu doğru yola taşıması gerekmektedir.

Taşköprîzâde'ye göre varlık yazıda, sözde, zihinde ve dış dünyada olmak üzere dörde ayrılır. Aynı zamanda ilimleri de yazı, söz, zihin ve gerçeklik olarak da dörde ayırır. Yazı sözdekine, söz zihindekine, zihindeki de gerçekliğe delalet eder. Hakiki ilim, olaylara ya da zamana göre değişmez. Şeriat ile ilgilenen hakiki ilim dini, aklın verileriyle ilgilenen hakiki ilim ise felsefidir. Bilgiye ulaşan insanlar dört çeşittir. Birincisi, zamanının azlığından dolayı yaşlılar, akıl yürütme yoluna gitmeden yapabildiği kadar tasfiye⁹ yapanlardır. İkincisi, akılları sağlam olmayan ihtiyaç hükmündeki gençlerdir. Üçüncüsü, zeki ve akıllı fakat nazari ilimden taklitten kurtulamamış âlimle beraber olan gençlerdir. Dördüncüsü, akli ve dini bilgileri elde ettikten sonra tasfiyeye yönelen kişilerdir. Akıl yürütme metodunu kullananlar âlimlerdir, tasfiye metodunu kullananlar ise sıddıklardır ki sıddıklar cennetle müjdelenen kişilerdir (Pattabanoğlu, 2017).

Felsefeyi teorik ve pratik olarak ikiye ayıran Taşköprîzâde, teorik felsefenin en önemli kısmının metafizik olduğunu söyler. Metafiziğin asıl amacı, insanın sonsuz mutluluğa götürmesidir. Bu da insanın en büyük amacıdır. Ancak bu konuda aşırıya gidenlerin sapkınlığa düşeceğini ileri sürer. Metafizik düşünce bakımından Aristoteles'i takip eden Meşşâîler¹⁰ ile tasfiye ve analitik düşünce yolunu kullanan İşrâkîlerdir.¹¹ İşrâkîler tasavvuf ehlinden olan ve önemli başarılar elde etmiş kişilerdir. Pratik felsefenin ilk bölümü ahlaktır, ikinci bölümü ev yönetimi ve üçüncü bölümü ilmidir (Pattabanoğlu, 2017).

Taşköprîzâde'nin siyaset risalesi olan *Risâle fî Beyâni Esrâri'l-Hilâfeti'l-İnsâniyye ve's-Saltanatî'l-Ma'neviyye (İnsani Hilafet ve Manevi Saltanatın Sırları)* eserinde on iki fasıl bulunur. Bu on iki fasılda Taşköprîzâde, kişinin kendisine, devletine, eşine, çocuğuna ve çevresine karşı haklarından ayrıntılı olarak bahsetmiştir.

⁹ Nakli bilgilerle elde ettiği bilgilerle ibadet eder. Tek amacı nefsini arındırmak ve Allah'a yakınlaşmaktır.

¹⁰ En önemli temsilcileri Kindî, Farabî, İbn Sina ve İbn Rüşd'dür.

¹¹ En önemli temsilcileri Gazali ve Sühreverdi'dir.

Taşköprîzâde, ilk fasıl olan *insani hilafet ve manevi saltanatın sırları* faslında insandan bahseder. Ona göre, Allah insana yaratıldığı bedende bir makam tayin etmiştir. Bu makamın kalp olduğunu ve ruhun hüküm sürdüğü yer olduğunu söyleyen kişilerin dayandığı bir söz vardır. Hz. Muhammed der ki: “*Allah sizin suretlerinize ve amellerinize bakmaz, fakat O, sizin kalplerinize ve niyetlerinize bakar.*” (Müslim, “Birr”, 34) (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Taşköprîzâde’ye göre, siyasi otorite olarak insan bu zamana kadar kadı, vezir, vekil, memur gibi birçok otoriteye ihtiyaç duymuştur. Yaşadığı bedenın otoritesi de kalptir. Kendi deyişiyile: “Ruhun beden ülkesindeki veziri kalptir.” Bahsedilen bu kalp cisim olan kalp değildir. Bu kalp, ruh ile nefis-i natıkanın birleşmesinden doğan, gayba dair bilgilerin taşındığı yerdir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

İkinci fasıl, *velayet, saltanat ve imaretin kuralları, hükümet etmenin şartları ve ehemmiyeti, adalet ve ihsanın zorunlu oluşudur*. Bu fasılda Taşköprîzâde, yöneticilerden, liderlerden, imamlardan bahseder. Yöneticilerin makam ve mevki sarhoşluğuna ve rahatlığına kapılmayıp yöneticilikte çaba göstermeleri gereklidir. Karşılaştığı zorluklara karşı sabırla hareket etmeleri, yönettiği halka karşı ise adaletle davranmaları çok önemlidir. (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a). Taşköprîzâde bu konuda birçok rivayet ve hadis örnekleri vermiştir. Verdiği hadislerden birisi şudur: “*Yönettiklerine zulüm ile geceleyip de sabahlayan her yöneticiye Allah cenneti haram kıldı.*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Üçüncü fasılda, *riayet etmediği takdirde hükümdarın azaptan kurtulamayacağı vazifeleri* anlatılır. Bu fasılda hükümdarın vazifeleri: Hüküm konusunda kendisini halktan birisi olarak görmelidir. Halkın ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Onların ihtiyaçlarını karşılamadıkça ibadetle meşgul olamaz. Kendi bedeninin rahatlığı için halkın ihtiyaçlarını görmezlikten gelemes. Alçakgönüllü davranır. İnsanlara gülümsemesi önemlidir ve sebepsiz yere sertlik göstermemelidir. Hüküm verirken yaranmaya çalışmamalı ve insanları hoşnut etmelidir. Sahip olduğu imkânlarla aldanıp dinin sınırlarını aşmamalıdır. Âlim ve sâlih kişileri önemseyip onlarla iletişim halinde olmalıdır. Adaletle, ihsanla ve şefkatle davranmalıdır. Valilerin ve memurların haksızlıklarını ve ihanetlerini takip etmeli ve görmezlikten gelmemelidir. Olaylarda ileri görüşlü olmalıdır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Dördüncü fasıl, *ahkam-ı fırasettir*. Bu fasılda Taşköprîzâde, kişinin fiziksel özelliklerine göre karakterini analiz eder (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Beşinci fasılda *reayanın haklarından* bahsedilir. Reaya yani halkın hakları, hükümdarın ayrıntılı olarak halka nasıl davranması gerektiğinden söz edilir. Müslüman ve Müslüman olmayan halk, ayırt edilmeksizin, herkese eşit ve adaletle davranması gerektiği söylenir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Altıncı fasılda *ehl-i kitap reayanın haklarından* bahsedilir. (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a). Müslüman halk ile Müslüman olmayan halkın, Müslüman yöneticisi olan bir devlette bir arada yaşarken sorun çıkmaması için ortaya konulan kurallardır. Bir arada yaşayan farklı dindeki insanların, günlük işleri yaparken meydana gelebilecek problemlerin yaşanmaması halkın huzuru için önemlidir. Bu kurallar yerine getirildiği sürece yönetici, Müslüman olmayan halkın hakkını koruyacaktır.

Yedinci fasılda *anne ve babanın haklarından* bahsedilir. Anne ve babanın İslam dinindeki önemi büyüktür. İsrâ suresi 23. ayette: “*Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana-babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti.*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Sekizinci fasılda *eşlerin haklarından* bahsedilir. Sünnet olarak Hz. Muhammed’in tavsiye ettiği evlenmede eşlerin arasının iyi olması için karı ve kocanın uyması gereken kurallar vardır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Dokuzuncu fasılda *kocanın hanımı üzerindeki haklarından*, onuncu fasılda *çocuğun haklarından*, on birinci fasılda *köle, cariye ve hizmetçilerin haklarından*, on ikinci fasılda *kardeşlik hakları ve dostluğun şartlarından* bahsedilir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Taşköprîzâde’nin felsefe risalelerinden *Ravzu’ d-Dekâik fî Hazerâti’ l-Hakâik* (*Hakikat Mertebelerindeki İncelikler*) eseri beş hazretten söz eder (Taşköprizade Ahmet Efendi, 2016b). Bu beş hazret mertebeleri görüşü İbn Arabî’nin görüşüdür. Varlığın beş külli mertebesi için kullanılan tasavvufî terimdir (Ateş, 1998). Birinci hazret, *ayân-ı sâbitedir*. Ayân-ı sabit, yaratılan ve var olan her şeyin yaratılmadan önce Allah’ın nezdinde var olmasıdır. İkinci hazret, *ceberruttur*. Buna muzaf gayb ve melekut hazreti de denilir. Melekler ve ruhlar âlemi olarak bilinen bu âlem gayb âlemidir. İnsan bu âleme dair

bilgilerini sadece aklıyla eserlerden öğrenebilir. Üçüncü hazret, *muzaf şehadettir*. Herkes tarafından hissedilip görülen âlem şehadet âlemidir. Muzaf şehadet ise, şehadet âlemine en yakın olan kısımdır. Hakikatler his yoluyla değil de hayal yoluyla idrak edilen noktaya gelirler. Dördüncü hazret, *mutlak şehadettir*. Hakikatler somut olarak idrak edilen noktaya gelirler. Asıl şehadet âlemi bu âlemdir. Mülk âlemi olarak da bilinir. Beşinci hazret, *hazret-i camiadır*. Bütün hazretleri kendisinde toplayan hazrettir. İnsan âlemi olarak bilinir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016b). Bu hazretlere bakıldığında görülüyor ki, âlem ikiye ayrılır. İlk üç hazret gayb âleminden, dördüncü ve beşinci hazret ise şehadet yani görülür âlemden bahsetmektedir.

Taşköprîzâde mantık risalelerinde, *hukemanın (filozofların) bilgiyi tasavvur ve tasdik olarak taksim etmesi* hakkında görüşlerini inceler. Filozoflar bilgiyi ayırırken külli ve cüzi olarak ikiye ayırmıştır. Bu ayrımı yapmalarının sebebi nazari bilginin bedihi bilgiden nasıl türetileceğini açıklamaktır. Bilgi “-dır” olarak anlatıldığında, bilgi hakkında ya kesin bilgi verir ya da hariçte kalan şeylerden birisi olacağını söyler. İlki tasdiktir, ikincisi tasavvurdur. Örneğin ayakkabı hakkında konuşulurken ya “ayakkabı beyazdır” der ve kesin bir bilgi verir. Ya da “ayakkabı beyaz değildir” der ve beyaz olmayan renklerden birisinin olacağı hakkında bilgi verir. Fakat ifade edilen bu yüklem, anlatılan şeyin bütün kısımları için yüklem olmalıdır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2017).

3.3. Taşköprîzâde’de Mizaç, İrade, Bilgi ve Ahlak İlişkisi

Taşköprîzâde insanların mizaçlarının farklılığının yaratılıştan gelen bir şey olduğunu söyler. “*İnsanların mizaçları Allah’ın cemal ve celal şeklinde tecelli eden nurlarını almada da birbirlerinden farklıdır. Böylelikle amaçlar birbirlerinden ayrı, sözleri, davranışları, inançları, sıfatları ve huyları da farklı olur.*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a). Hatırlanacağı gibi mizaç ilk bölümümüzde yaratılıştaki genlerden gelen farklılıklar olarak tanımlanmıştı. Taşköprîzâde de benzer bir tanım verir.

Taşköprîzâde’ye göre ahlak: “*övilen huyları kazanmak ve yerilen huyları terk etmek için bu huylara dair ilimdir.*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a). Bu ilmin gayesi ise “*dünya ve ahiret hayatında iftihar edilecek mutluluklar ile insan nefsinin yetkinleşmesidir*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a).

Ahlak tanımından yola çıkarak denilebilir ki Taşköprîzâde, bilgi ile erdem arasında bir ilişki görür. Taşköprîzâde’ye göre bilgi de insanın ahlakı kazanması için önemlidir ve

bilgi bizatihi kötü olamaz. Bilgi ancak bazı gerekçelerle kötü olabilir. (Arıcı, 2016). Bilginin ahlakı da bilgiyi doğru şekilde doğru gerekçelerle kullanmaktır. Ebedi mutluluk ancak bilgi ve ahlak ile mümkündür. İkisi arasında zorunlu bir ilişki vardır. Yani birisi olmadan diğeri mümkün değildir. Davranışa yansımayan bilgi insanı vebale sokmakta ve yetkinlikten uzak bir şey olarak görülmektedir. Bilgisiz eylem de sapkınlığa yol açmaktadır (Arıcı, 2016).

3.4. İnsan ve Eylemleri: Taşköprüzâde'nin Fiil (Eylem) Anlayışı

Taşköprüzâde'ye göre Allah insanı iki ayrı cevherle yaratmıştır. Birisi zahir diğeri batındır. Zahir olan beden, batın olan ahlaktır. Her ikisinin de iyisi ve kötüsü olur. Bir beden kendi içinde uyumlu olduğu takdirde sağlıklı olur. Ahlakın iyi olması için de davranışların uyumlu olması gerekir. Aynı zamanda orta yolu da takip etmesi önemlidir. İfrat ve tefrit yani iki uç noktaları hiçbir şekilde ortadan kaldırmak mümkün değildir. Dinler de bunları ortadan kaldırılmasını istemez. İnsanlar bu şekilde yaratılır ve onlardan beklenen şey ise orta yolu bulmalarıdır. Allah, Ali İmran suresi 134. ayette “Onlar öfkelerini kökünden kuruturlar” demez de “*Onlar öfkelerini yutarlar*” buyurur (Taşköprüzâde Ahmet Efendi, 2016a).

İnsanların nasihatleri kabul edip nefsi için bir şey yapmaya çalışmaları, kendilerini doğru yola getirmek için uğraşmaları çok zordur. İlk olarak insanın kendisinin farkında olması gerekir. Çocukluk çağında insanların kalplerinde kötülük olmadığı için nefis kirlenmemiştir. Kişi gençlik çağındayken aklı iyi ve kötüyü ayırt edebilir fakat arzuları baskın gelmesi sebebiyle iyiliğe yönelmesi kolay olmaz. Kalplerinde kötülük besleyen yetişkin insanlar ise yanlış yapmada birbirleriyle yarışır. Taşköprüzâde bu insanların ahlakını güzelleştirmesi “*turnaklarla dağı sökmesi ya da soğuk demiri dövmesi*” kadar zor olduğunu ifade etmektedir (Taşköprüzâde Ahmet Efendi, 2016a). Ahlakın kötü olması, kalben Allah'tan uzaklaştırır. İslam dinine göre insanın Allah'a muhabbet duyması gerekmektedir. Kötü ahlak insanın kalbini kirlettiğine inanıldığı için Allah'tan uzaklaşması kolay olur. Kötü ahlak hastalık olarak görünmekte, bu hastalığın tedavisi de davranışın zıddını gerçekleştirerek sağlanabilir. Kibrin tevazuyla, cehaletin ilimle, öfkenin hilimle tedavisi mümkündür. Zıddını yaparak orta yolu bulması kolaylaşır. Fatiha suresinde bahsedilen “dosdoğru yol” Taşköprüzâde'ye göre orta yoldur. Bu yolu bulamayan kimse de cehenneme gidecektir (Taşköprüzâde Ahmet Efendi, 2016a). Orta yoldaki fiillerin erdem sayılabilmesi için herhangi bir kötü amaç içermemesi gerekmektedir. Bir düşünce ve fikir

üzerine yapılmamalıdır. Ancak bu şartlara bağlı olarak yapıldığı takdirde orta yoldaki fiiller ahlaki erdem olarak sayılabilmektedir.

Başkaları tarafından övülmek için, karşılık beklenerek meydana getirilen fiiller erdemli fiil olarak sayılmamaktadır. Kant'ın ödev etiğinde, ödevde uygun eylemlerin ödevden dolayı mı yoksa bencil bir amaç için mi yapıldığı önemlidir (Kant, 2002). Taşköprîzâde'ye göre mahallin etkisiyle yapılan fiiller sadece iyilik olarak nitelendirilebilir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Bu ayrım Kant'ın ödev etiğine uymaktadır. Kant'ın bakkal örneğinde, bir bakkalın deneyimsiz müşterisini aldatmaması ödevde uygun bir davranıştır. Herkesin alışveriş yaptığı bakkal da aynı davranışı yapar. Herkes için ürünlerin fiyatı aynıdır. Bir çocuk bile ondan alışveriş yapar. Kant'a göre dürüstçe hizmet edildiği gözükse de bakkalın bu hareketinin ödevden dolayı yapılmadığı bilinmektedir. Eğer dürüstçe hizmet etmeseydi, herkes tarafından bilinen bir bakkal olduğu için onun dürüst bir bakkal olmadığını herkes öğrenir ve bir daha kimse ondan alışveriş yapmazdı. Bakkal, bu hareketini kendi çıkarı için yapmıştır (Kant, 2002). Belki de Taşköprîzâde, Kant gibi düşünerek mahallin etkisi olmadan yapılan fiilleri yetkinlik olarak görmektedir. Kant'a göre de ödev etiğinden dolayı yapılan her fiil yetkinliktir. Mutlak iyilik ise bir fiilin kendisi iyi olduğu için yapılmasıdır. Taşköprîzâde'ye göre mutlak iyilik gayelerin gayesidir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

İnsan Fiilleri (Arıcı, 2016):

1. Doğal fiiller
2. Nefsle ilgili fiiller
 - a) Hal
 - b) Meleke
 - i. Huy olmayan meleke
 - ii. Huy olan meleke

Taşköprîzâde'ye göre nazari ahlakta fiiller ikiye ayrılır. Doğal fiiller ve nefsani fiillerdir. İnsanların fiilleri farklılık gösteriyorsa ve bunun sebebi akıl ise bu “nefsani fiiller”dir. Herkesin ortak olarak yapmış olduğu, herhangi bir akıl yürütme ile yapılmayan fiiller ise “doğal fiiller”dir (Arıcı, 2016). Nefsani fiillere örnek verecek olursak, bütün ahlaki erdemleri bu kategoriye alabiliriz. Mesela yardımseverlik, adalet, cesaretli olmak gibi eylemlerin hepsi bilince muhtaç fiillerdir. Tam tersi olarak olumsuzlarını da bu

kategori altında sayabiliriz. Fakat öfkelenmek, gülmek, ağlamak, istemek için de herhangi bir akla veyahut bilince ihtiyacı yoktur.

Nefsani fiillerden herhangi bir eylemi yaptıktan sonra, bir daha aynı eylemi tekrarlayacak derecede nefste yer etmemişse, yani gelip geçici bir durum söz konusu ise bu “hâl”dir. Hal durumunda eylem istenildiği zaman hızlı bir şekilde ortadan kaldırılabilir. Davranışın çokça tekrarlanması halinde nefste yerleşen bu davranışların ortadan kalkması çok zor olur. Bu durumda bu davranışlara “meleke” denilir. Eğer bu davranışlar düşünüp taşınmadan, kolaylıkla ortaya çıkıyorsa bu durumda melekeye “huy” da denilmektedir. Yani huy, nefsani fiillerin kolaylıkla, kafa yormadan ortaya çıkan melekelerdir (Arıcı, 2016). Huy olan melekeler insanda alışkanlık kazanan melekelerdir. Sevinç, gam, üzüntü, öfke, tasa, korku, kin ve utanma nefsani bir durumdur. Aslında geçici bir hal olmasına rağmen nefste yerleşip kalıcı kötü bir meleke haline gelebilir, bu da erdemsizliğe dönüşmektedir (Arıcı, 2016). Aristoteles’in erdeminden bahsedilen kısımda karakter erdemlerinin alışkanlıkla elde edilen erdemler olduğundan bahsetmiştik. Karakter erdemleri doğal olarak insanda bulunmazlar. Öğrenmesi gereken şeyi insan eyleye eyleye öğrenir. Yani eylemler huyları doğurur (Aristoteles, 2017).

Nefsani hastalıklar dörde ayrılır (Arıcı, 2016):

- A. Düşünce gücünden kaynaklananlar
 - a) Kafa karışıklığı
 - b) Yalın cehalet
 - c) Katmerli cehalet
- B. Öfke gücünden kaynaklananlar
 - a) Öfke taşkınlığı
 - b) Ödleklik
 - c) Korkaklık
- C. Arzu gücünden kaynaklananlar
 - a) Açgözlülük
 - b) Tembellik
 - c) Üzüntü
- D. Üç gücün hastalıklarından kaynaklananlar
 - a) Hased
 - b) Gıpta

- c) Tamah
- d) Kin
- e) Yalancılık
- f) Yalan yere övünme
- g) İkiyüzlülük

Taşköprîzâde'ye göre huyların eğitimi mümkündür ve bu da üç yolla olmaktadır. Olumlu olan davranışı sürekli yaparak, çevrenin hatalı ve ayıp bir şekilde davrandığını söyleyip kişinin davranışını yererek ve dini nasslara¹² gönülden inanarak olur (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Tasavvuftaki süluk yoluna girmekten bahseden Taşköprîzâde, bu yoldaki önemli şeylerden birisinin de irade olduğunu söyler. Süluk yoluna girmek tasavvufta kişinin davranışlarını düzeltmesi, erdemli insan olmaya çalışmasıdır. İradesizlik imansızlıktan doğar (Arıcı, 2016). Kişi nefsin isteklerini kırarak kötülüklerden arınması, iyi huylar kazanması ve bu sayede nefsin arındırması bi't-tasfiye olarak adlandırılır (Arıcı, 2016). Taşköprîzâde Kur'an-ı Kerim'deki Şuara suresinin 88 ve 89. ayetlerini nefsin temizliğinin önemi noktasında örnek gösterir: *“Ne malın ne de evladın fayda verdiği, ancak Allah'ın temiz bir kalp ile gelenlerin fayda bulduğu o günde nefsinizi temizlemiş insanlar kurtuluşa ereceklerdir”* (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a). Huyların değişimi elbette sadece iyi yönde olmaz. Kötü yöndeki değişimi mümkündür bir de mevcut halin korunması da söz konusudur. Mevcut halin korunmasına “hıfz” denilmektedir (Arıcı, 2016).

¹² Nass kelimesi Kur'an-ı Kerim ve hadis lafızları anlamına gelir.

4. TAŞKÖPRİZÂDE'DE ERDEM VE KARAKTER GÜÇLERİ

Bu bölüm, Taşköprizâde'nin üç temel erdem olarak anlattığı iffet, şecaat, hikmet erdemleri ve bunların birleştiği erdem olan adalet erdemine ayrılmıştır. Bu temel erdemler ve onların alt erdemleri ya da şubeleri olarak bahsettiği eylemler ele alınacaktır. Aynı zamanda onların nitelikten sapması hali yani erdemsizlik hali olarak gösterilen ifrat ve tefrit noktalarından ve orta noktası yani erdemlilik hali olarak gösterilen itidal noktaları analiz edilecektir. Taşköprizâde, bu görüşlerini yeri geldiğinde ayetlerle ve hadislerle destekleyerek İslam dinine uygunluğunu da belirtmiştir. Erdemlerin ve alt erdemlerin, ifrat ve tefrit noktaları uygun verilmiş midir? Alt erdemlerin nitelikten sapması durumunda temel erdeme ulaşılması mümkün müdür? Bu soruların cevapları bu bölümde ele alınacaktır. Aynı zamanda ilk üç temel erdem birleştiği adalet erdemi diğer erdemlerden farklı olarak gösterilmiştir. Diğer erdemlerden farklılığı ve adalet erdeminin alt erdemlerinin de diğer alt erdemlerden farklılığı incelenecektir.

4.1. Temel Erdemler ve Alt Erdemler

Taşköprizâde'ye göre üç temel erdem vardır. Bunlar hikmet, şecaat ve iffettir. Hikmet nefsin düşünce gücünden, şecaat öfke gücünden, iffet ise arzu gücünden ortaya çıkar. Bunların her birinin kısımları da vardır. Nefsin güçlerinin itidal noktada olması erdemi ve onların alt erdemlerini ortaya çıkarır.

Taşköprizâde'ye göre erdem meselesi iki maddede özetlenebilir (Arıcı, 2016):

- a) Erdem nefsin güçlerinin düşünce, öfke ve arzu hallerinde orta yolda bulunmaktır.
- b) Erdemler yine bu güçlerin yansıması olarak ana erdemler ve alt erdemler olarak sınıflandırılır.

Alt erdemlere sahip olmak erdemlere sahip olmayı kolaylaştırmaktadır. İbn Miskeveyh, hikmet erdemini ve alt erdemlerini açıklarken alt erdemler için “bu faziletlerle hikmet erdemine kolayca ulaşılır” ifadesini kullanmıştır (İbn Miskeveyh, 1983). Onun bu ifadesi dolayısıyla Taşköprizâde'nin alt erdemleri sınıflandırması için de aynı şey düşünülebilir.

Tablo 4.1: Taşköprüzâde'ye Göre Temel Erdemler ve Şubeleri (Taşköprüzâde Ahmet Efendi, 2014)

HİKMET: Hakikat araştırmasının temelini oluşturan düşünme gücüdür.	ŞECAAT: Nefsin intikam arzusundan dolayı duyduğu şiddetli heyecandır.	İFFET: Arzu gücünün kulu olmayıp gerektirdiği yerde bu gücü kullanmaktır.
Zihin Açıklığı: Nefs-i natıkanın kıyasın öncüllerinden aradığı sonucu, bocalamaya düşmeksizin çıkarsamasıdır.	Ruh Yüceliği: Zenginliği-fakirliği, büyüklüğü- küçüklüğü önemsiz görmesidir.	Hayâ: Çirkin olan fiilleri işleme korkusuyla kendisini alıkoymasısıdır.
Anlayış Düzgünlüğü: Zihnin gerektirenin tasavvurundan gerekenin tasavvuruna geçiş yapmasıdır.	Himmeti Yüce Tutma: Dünyanın mutluluğu ve bedbahtlığına aldırmamaktır.	Sabırlılık: Nefsin kötü arzulara tâbi olmaktan korunmasıdır.
Zekilik: Zihnin öncüllerden sonuçlara intikal etme süratidir.	Sabırlılık: Acı ve korku veren tehlikeli durumlara karşı dayanabilmesidir.	Arzuları Dizginlemek: Şehvet duygusu ortaya çıktığında nefsin sükûnetini korumasıdır.
Tasavvur Tamlığı: Eşyanın hakikatlerini nasılsalar o ölçüde kavramaktır.	Soğukkanlılık: Korku veren şeylere karşı endişe duymamasıdır.	Malını Temiz Tutmak: Herhangi bir itibarsızlığa düşmeden ve başkalarına zulmetmeden malı kazanmaktır.
Kolay öğrenme: Nefsin öğrenmeyi talep ettiği şeyi fazla gayret göstermeden idrak etmesidir.	Hilim: Öfkelenildiği zaman sakinleşebilmesidir.	Kanaat: Harcamaları yeterli miktarda yapıp orta yollu harcama yapmaktır.
Hıfzetme: Sonradan yapılan bir çabayla bilgilerin ezberlenmesidir.	Ölçülülük: Savaşlarda ve düşmanlıklarda acele etmemek, orta yolu bulmaktır.	Vakar: Nefsin istenilen şeyleri elde etmede acele etmemesidir.

Hatırlama: Hıfzedilen bilgilerin hazır hale getirilmesidir.	Tevazu: Fazilet, mal ve mevki bakımından kendisinden aşağıda olanları üstün görmektir.	Uyumluluk: Güzele ulaştıran şeylere boyun eğmesidir.
	Gayretlilik: Büyük ve önemli işlere ulaşma isteğidir.	Hal ve gidişçe iyi olmak: Nefsin kendisini yetkinleştirecek şeylere rağbet etmesidir.
	Yüklenme: Nefsin güzel işlerde yorulmasıdır.	Vera': Güzel fiillere sıkı sıkıya tutunmaktır.
	Namusu Koruma: Aile ve dini değerleri suçlamalardan korumasıdır.	Düzenlilik: İşlerin gereğine göre sıraya konulup uygulanmasıdır.
	Yumuşak Kalplilik: Başka insanların başlarına gelen acılara üzüntü duymaktır.	Cömertlik: Verilmesi gerekli olan şeyi, gerektirdiği yere uygun bir şekilde vermesidir.

4.1.1. Hikmet Erdemi ve Şubeleri

Taşköprîzâde'nin erdem sınıflandırmasında temel erdemlerin ilki hikmettir. *Şerhu'l-Ahlak'il-Adudiyye* adlı eserinde hikmeti "manaları idrak etmek, zihni kabiliyet" olarak tanımlar (Kutluer, 1998). "*Hakikat araştırmasının temelini oluşturan düşünme gücünün itidal hali hikmettir.*" Yaratılış sırları, yaratıcının sıfatları, yaratıcıya ulaşmak gibi konular İslam'ın temel hakikat konuları olduğunda bunlara ulaşmanın orta yolunun İslam'daki anlamak, kavramak manasıyla kullanılan 'hikmet' erdemlerden bir tanesidir. Yakînî bilgiyi yani kesin bilgiyi kazanmak için hikmet şarttır. Bu yüzden bilginin kendisi olarak kabul edilmektedir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

İslam dinine göre doğru bilginin önemi büyüktür ve Taşköprîzâde bu önemi vurgulamak için eserinde Nisa suresi 113. ayeti örnek göstermiştir: "*Allah, sana Kitab'ı ve Hikmet'i indirmiş ve sana bilmediğini öğretmiştir. Allah'ın lütfu sana gerçekten büyük olmuştur*" buyrulmakta ve bu yüzden bütün Müslümanlara hikmetin öğrenilmesi farz kılınmıştır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Hikmetin ifratı cerbezendir yani şeytanlıktır. Her şeyi, faydalı olmayan bilgileri dahi öğrenmeye çalışmaktır. Tefriti ise kalın kafalılıktır. Kalın kafalılık, öğrenmeye istekli olmayan ve zihni tembel olan kişidir. Taşköprîzâde aynı zaman bu kişiye saf da demektedir. Bu doğuştan gelen saflık değil de kasıtlı olarak yapılan bir saflıktır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Hikmet erdemi nitelik yönünden saparsa, âlimlere küstahlık ve büyüklük gösterme gibi bir durum ortaya çıkar. İlmi Allah'ın rızası için öğrenmek dışında dünyalık herhangi bir şey için öğrenilirse hadislerde geçtiği üzere o kişi cehennemlik olacaktır. Aynı zamanda bu kişi konuşurken aslında hiçbir şey bilmemesine rağmen biliyormuş gibi konuşur, herkesi kendisine hayran bırakır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Taşköprîzâde, söylenilen söz ile yapılan eylemin birbiriyle uyuşmaması, niyetin marifetullah¹³ değil de başka bir şey olduğu için öğrendiği ilim kendisine fayda vermeyeceğini belirtir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Hikmet erdeminin ortaya çıkması için zihin açıklığı, anlayış düzgünlüğü, zekilik, tasavvur tamlığı, kolay öğrenme, hıfzetme ve hatırlama niteliklerine sahip olması gerekir. Taşköprîzâde'ye göre bu nitelikler hikmet erdeminin alt erdemleridir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Hikmet erdeminin şubelerinden *zihin açıklığı*, kıyasın öncüllerinden aranan sonucu, sonuçlarına ulaşmasını engelleyecek bir bocalama olmadan çıkarım yapabilmektir. Taşköprîzâde Cürcânî'nin görüşüne katılarak zihnin iç ve dış duyuları kapsayan bir güç olduğunu söyler. Zihin açıklığı eyleminin tefrit noktasını anlayış kapalılığı olarak ifade eden Taşköprîzâde, ifrat noktasını da zihin sıçraması olarak ifade eder (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2016a). Zihin sıçramasını Taşköprîzâde “...*hedef, zihnin vurduğu noktanın altında kalır ve zihin hedefin kendisine isabet etmiş olmaz*” olarak açıklar (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Yani insanın anlaması gereken bir konuyu alakasız konularla da bağlantı kurarak anladığını düşünmesidir. Bu durum kişide halüsinasyon ve bazı psikolojik rahatsızlıklarının olduğunu gösterir. Bu yüzden hikmet erdeminin ortaya çıkması için zihin açıklığı eyleminin itidal noktada olması gerekir.

Hikmet erdeminin bir diğer şubesi, *anlayış düzgünlüğüdür*. Mantık ilmini bilmektir. Yani “*gerektirenden gerekene, yani zihnin gerektirenin tasavvurundan gerekenin*

¹³ Allah'ı bilmek.

tasavvuruna doğru bir şekilde geçiş yapmasıdır.” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Anlayış düzgünlüğü eyleminin tefrit noktası yavaş anlama, ifrat noktası ise hayal gücünün aşırıya kaçmasıdır. Taşköprîzâde’ye göre insan anlama gücüne sahiptir yani bir şeyden diğer şeye geçme gücüne sahip bir şekilde yaratılmıştır. Bu güç sonucunda ulaşılan neticenin, istenilen netice olmaması veya varılmak istenen netice olmaması kişinin ya doğuştan kaynaklanan bir engeli ya da daha sonra ortaya çıkmış bir engeli olması sebebiyledir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Anlayış düzgünlüğünün itidal noktada olması hikmet erdemine ulaşmak için gereklidir. Çünkü İslam’ın emrettiği kuralları düzgün anlayıp yaşayabilmesi ve ona göre amel edebilmesi gerekir. Fıkıh ilminde, hüküm çıkarmak için sık sık kullanılan “kıyas” usulü vardır. Bu usul “hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek” anlamına gelir (Apaydın, 2002). Örnek verilecek olursa içkinin haram olmasının sebebi sarhoş edici olması ise, ayetlerde haram olan bütün içecekler bahsedilmediği için, sarhoş edici her şeyin haram olduğu hükmüne varılır (Apaydın, 2002). Bu anlayış düzgünlüğünde olmayan kişinin hikmet erdemine ulaşması söz konusu olamaz.

Bir diğer şube olan *zekilik*, anlayış düzgünlüğü şubesinden daha özeldir ve sezgiye çok yakındır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Sezgi, Arapçada “hads” olarak geçmektedir. Hads, zihnin öncüllerden sonuçlara hızla geçmesidir.¹⁴ Hızla geçiş yapmasından kasıt ilkelerden sonuçlara vasıtasız olarak geçiş yapmasıdır. Ayrıca sezgi, bir şey hakkında tahminde bulunmaktır (Hökelekli, 1997). Genelde niteliği belli olmayan bir şey hakkında insanın içine doğması olarak söylenilen bir bilgi türü olmasından dolayı ve kanıtlanabilirliği olmamasından dolayı sezgi öznel bir bilgidir. Zekilik, Taşköprîzâde eserinde “...*zihnin öncüllerden sonuçlara intikal etme süratidir.*” olarak tanımlar (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Tanımları aynı olarak gözüktükçe de zekiliğin sezgiden en önemli farkı ulaştığı sonuçların kesin olmasıdır. Bu sonuçlar kanıtlanabilirliği yüksek, herkes tarafından yapılabilecek mantık silsilesi sonucunda ulaşılabilecek sonuçlardır ve daha çok niteliği belli olan somut şeylerdir.

Zekiliğin tefrit noktası geri zekâlılık, ifrat noktası ise basiretsizliktir. Geri zekâlılıktan kastı insanın doğuştan sahip olduğu zekâ özü değildir. Zihnin fikri alıştırmalar yapmayarak onu geliştirmemesidir. Yargısal ilişkileri düşünerek bunlar hakkında olumlu

¹⁴ Hadsîyyat ise, aklın hads yoluyla ulaştığı ve genellikle kesinlik değeri taşıdığı kabul edilen hükümler için kullanılan felsefe ve mantık terimidir.

ya da olumsuz sonuçlara varması insanın zekâsını geliştirecek şeylerdir. Bu yüzden denilebilir ki zekâ eğitilebilir ve geliştirilebilir. Basiretsizlik ise hak yolundan ayrılmak, yolunu kaybetmektir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Çünkü doğru düşünme yetisinden uzak olursa doğru yolu kaybeder ve Allah'ın emrettiği yoldan ayrılır.

Hikmet erdemine ulaşmak için zekilik eyleminin itidal noktasında olması gerekir. Çünkü ifrat noktasındaki erdemsizlik yani basiretsizlik insanı hak yoldan ayırıyorsa, doğru düşünmeden uzak bir şekilde hikmet erdemini bulamaz. Tefrit noktasındaki erdemsizlik yani geri zekâlılık tıpkı anlayış düzgünlüğü şubesinde bahsedildiği gibi aynı sonuçlar doğurur. Kişinin, bahsedilen bu ifrat ve tefrit noktasında hikmet erdemine ulaşamadığı için itidal noktada zekilik eylemine sahip olması gerekir.

Hikmet erdeminin bir diğer şubesi *tasavvur tamlığı*, eşyayı incelerken dışarda ona ait bir bilgi bırakmaksızın, içerde de ona ait olmayan bir bilgiyi almaksızın araştırmaktır. Tasavvur tamlığının tefrit noktası, kişi düşüncenin bütünü anlamada yetersiz kalmasıdır. İnsanın, hedefin tamamını anlamaması kapasite yetersizliği olduğuna işaretir. İfrat noktası ise kişi düşüncenin dışında başka şeyleri de düşünmesidir. Bunun sebebi ise zekânın güçlü bir şekilde akması, hedefle ilgili olan ve olmayan her şeyle bağlantı kurması, ayrıştırıcı gücünün olmamasıdır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). İfrat noktasında kişinin hedef için belli sınırlar çizme becerisi yoktur. Hedefteki konudan bağımsız başka konuları da hedefe karıştırarak doğru bilgiye ulaşılmasını imkânsız hale getirir. Böylelikle insanın hikmete ulaşması da imkânsız hale geleceğinden tasavvur tamlığının itidal noktasında olması hikmet erdemine ulaşmak için gereklidir.

Hikmet erdeminin *kolay öğrenme* şubesi, kişinin öğrenmek istediği şeyi fazla çaba harcamadan öğrenebilmesidir. İfrat noktası, ilke ve öncüllerine bakmadan sonuca gitmesi, zannetmesidir. Yani kişi hedefe doğru koşmuş fakat yollardaki işaretlere bakmadığından dolayı yanlış hedefe ulaşmıştır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Mantık silsilesinde herhangi bir öncülü atlamak bile kişiyi yanlış sonuca götürür. Zannetmek, bir konu hakkında kesin olmayan bilgi vermektir ve hikmetle taban tabana bir zıtlık söz konusudur. İfrat noktasındaki kişinin itidal noktasına gelmesi hikmet erdemine ulaşması için gereklidir. Kolay öğrenmenin tefrit noktası, anlamamanın kişiye imkânsız gelmesidir. Yani kişi elindeki oku fırlatmış fakat kendisindeki güç eksikliği sebebiyle oku yerine ulaştırılamamıştır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Herhangi bir yanlış bilgiye

ulaşamaması sebebiyle ifrat noktası kadar tehlikeli gözükmese de doğru bilgiye de ulaşmadığı için tefrit noktasındaki kişinin hikmet erdemini elde etmesi imkânsızdır.

Hıfzetme, ezberlemektir. Hıfzetmenin tefrit noktası kişinin ezberleme güçlüğü çekmesidir. İfrat noktası ise kişinin fayda sağlamayacak şeyleri ezberlemesidir. İtidal noktasındaki hıfzetme ise apaçık olarak bilinen bilgilerin ezberlenmesi değildir. Sonradan bir çabayla ortaya çıkan bilgilerin ezberlenmesidir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Hikmet erdeminin son şubesi *hatırlama*, ezberlenen bilgilerin hazır hâle getirilmesidir. Hatırlamanın tefrit noktası unutkanlıktır. İfrat noktası ise hatırlanması gerekli olmayan şeylerin de hatırlanmasıdır. Hatırlama eylemi hıfzetme eylemine göre daha özel bir anlama sahiptir. Çünkü hatırlama eyleminde bilgileri geri getirdikten sonra o bilgilerle amel etmek de vardır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Sadece hıfzetmeyle yani doğru bilgiyi ezberlemekle hikmet erdemine ulaşıldığı düşünülebilir. Fakat hikmet erdemi sözlükte aynı zamanda “*amel ile beraber ilimdir*” (Cürcani, 1997) olarak bahsedilir. Taşköprîzâde hikmet erdemini tanımlarken amel konusundan bahsetmemiş olsa da hikmet erdeminin son şubesi *hatırlamay*ı tanıtırken amel konusundan bahsetmiştir. Dolayısıyla hikmet erdemine ulaşmak için amel gerekmektedir. Yani hikmet, öğrenilen doğru bilgilerin davranışlarla ortaya çıkarılmasıdır.

Tablo 4.2: Hikmet Erdeminin Şubeleri ve İfrat-Tefrit Noktaları (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014)

İfrat (Erdemsizlik)	İtidal (Erdem)	Tefrit (Erdemsizlik)
Şeytanlık	Hikmet	Kalın kafalılık
Zihin sıçraması	Zihin açıklığı	Anlayış kapalılığı
Hayal gücünün aşırıya kaçması	Anlayış düzgünlüğü	Yavaş anlama
Basiretsizlik	Zekilik	Geri zekâlılık
Düşüncenin dışında başka şeyleri de düşünmesi	Tasavvur tamlığı	Düşüncenin bütünü anlamada yetersiz kalması

İlke ve öncüllerine bakmadan sonuca gitmesi, zan etmesi	Kolay öğrenme	Anlamanın kişiye imkânsız gelmesi
Fayda sağlamayacak şeyleri ezberlemesi	Hıfzetme	Ezberleme güçlüğü çekmesi
İşe yaramaz hatırlamalarla uğraşarak vakit kaybetmesi	Hatırlama	Unutkanlık

4.1.2. Şecaat Erdemi ve Şubeleri

Temel erdemlerin ikincisi şecaattir. Cesaret erdemi olarak bilinen şecaat, Taşköprizâde'ye göre nefsin intikam arzusundan dolayı duyduğu şiddetli heyecan olan öfke gücünün itidali şecaattir. Bu intikam arzusu insanın yaşadığı eziyet ve sıkıntılardan dolayı duyduğu öfke sonucu ortaya çıkan intikam arzusudur. Müslümanların yaşadığı sıkıntılar anlatan Ali İmran suresi 195. ayette Allah, *“Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; andolsun ben de onların kötülüklerini erteceğim”* buyurur (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014).

Şecaat erdeminin ifratı deli cesaretidir. Atılğan olmaması gereken yerlerde öfkesine hâkim olamayıp harekete geçmesi deli cesaretinin göstergesidir. Mesela Müslümanların azınlıkta olduğu ve yenilginin kesinliği belliyse, düşman ile savaşa girmek deli cesaretidir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Şecaatin tefriti korkaklıktır. Korkaklık insanı zillete uğratar, önemli iş ve yararlı konularda gevşekliğe yol açar (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Aristoteles'in de savunduğu gibi cesaretli olmak hiçbir şeyden korkmamak anlamına gelmemektedir. Bu duruma kötü şöhreti örnek vermişti. Kötü şöhretten korkmayan bir insan aslında cesur değildir fakat durumdaki benzerlikten dolayı cesur denilmektedir. Kötü şöhretten korkan insan, utanma duygusuna sahip olduğunu gösterir ve bu da onu erdemli insan yapmaktadır (Aristoteles, 2017).

Şecaat erdemi nitelik yönünden saparsa, şöhret ve ganimet elde etme durumu ortaya çıkar (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Karşılaştıkları her türlü tehlikeye atılıp cesaretlerini gösteren bu kişiler, gerektiği yerde aç kalırlar, en acı verici şeylere katlanırlar

fakat bunları yaparken doğru bir düşünce ya da iç huzur ile değil de, şöhret için yapmaktadırlar (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014).

Şecaat erdeminin ortaya çıkması için ruh yüceliği, himmeti yüce tutma, sabırlılık, soğukkanlılık, hilim, ölçülülük, tevazu, gayretlilik, yüklenme, namusu koruma, yumuşak kalplilik niteliklerine sahip olması gerekir. Taşköprizâde'ye göre bu nitelikler şecaat erdeminin şubeleridir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014).

Şecaat erdeminin şubelerinden olan *ruh yüceliği* dört şeyi önemsiz görmek demektir. Mal biriktirmeyi, fakirliği, sıfat ve beden açısından büyüklüğü, sıfat ve beden açısından küçüklüğü önemsiz görmektir. Ruh yüceliğinin tefrit noktası sayılan dört şeyin gözde büyütülmesi, ifrat noktası ise sayılan dört şeyin küçük görülmesidir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Ruh yüceliğinin itidal noktada olması şecaat erdemine ulaşmak için gereklidir. Şecaat erdeminde kişi gerektiği yerde bazı şeyleri feda etmesi gerekir fakat dünyada sahip olduğu mala ya da büyüklüğe verdiği önem sebebiyle şecaat erdeminin gerçekleştiremez. Böyle kişiler aynı zamanda kahramanlığını herkese göstermek için kendisini savaş meydanına atar, gerekirse canını tehlikeye atar çünkü daha sonra elde edeceği itibar ya da herhangi bir dünyevi şey onun için çok önemlidir. Bu konuda Taşköprizâde Nisa suresi 77. ayeti örnek verir: “*De ki: Dünya menfaati önemsizdir.*” (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014).

Şecaat erdeminin bir diğer şubesi *himmeti yüce tutma*, bu dünyadaki güzelliklere çok sevinmemek ve sıkıntıları da kafaya takmamaktır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Ruh yüceliği şubesinde de bahsedildiği üzere Müslümanların her daim akıllarında tutması gereken şey, bu dünyaya ait her şeyin önemsiz olmasıdır. Şecaat erdeminin bu iki şubesi dünya nimetlerinin gelip geçici olduğunu hatırlatırken aynı zamanda ahiret hayatının dünya hayatından daha önemli olduğu belirtilmektedir. Bunu belirtmek için şu iki ayet örnek verilmiştir: Taha suresi 71. ayette Allah Firavun’un “*Şimdi elleriniz ve ayaklarınızı tereddüt etmeden çaprazlama keseceğim ve sizi hurma dallarına asacağım*” tehdidine karşılık Hz. Musa’nın kavminin cevabı Şu’arâ suresi 26. ayette şu şekilde geçmektedir: “*Onlar: Zararı yok, dediler, (nasıl olsa) biz şüphesiz Rabbimize döneceğiz.*” (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014).

Himmeti yüce tutma eyleminin tefrit noktası dünyanın mutluluğuna ve bedbahtlığına aldırmaaktır. İfrat noktası dünyadaki büyük nimetleri, bilgi, varlık gibi şeyleri

önemsiz olarak görmek, kayıtsız kalmaktır. Himmeti yüce tutma eyleminin itidal noktada olması şecaat erdemine ulaşmak için gereklidir. Dünyadaki güzellikleri fazlasıyla sevmek ya da sıkıntıları kafaya takmak insanın ölümden sonra Allah'a kavuşacağı gerçeğini unutturur. Himmeti yüce tutan kişi, az önce bahsedilen ayetleri de göz önüne alırsak eğer, Allah'a eninde sonunda kavuşacağını bilen kişidir. Aynı zamanda ruh yüceliğinde bahsedildiği gibi kişi bu dünyadaki güzelliklere kendisini fazla kaptırırsa cesaretlik erdemini göstermesi imkânsızdır.

Şecaat erdeminin şubelerinden *sabırlılık*, acıya, korkuya ve tehlikeli durumlara karşı dayanabilme gücüdür. Tefrit noktası kaygı içinde olmak, ifrat noktası deli cesarettir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Himmeti yüce tutma ile beraber ruh yüceliğine götürür. Himmeti yüce tutma, dünyadaki güzellikleri ve sıkıntıları önemsememek, geçici olduğuna inanmaktır denilmiştir. Sabırlılık da insanın başına gelen kötü durumların geçici olacağını düşünüp dayanabilmektir. Bu iki eylem ruh yüceliğinin kapısını aralamaktadır. Hepsi de dünyanın gelip geçici olduğunu anlatmaktadır. Örnek olarak Ali İmran suresi 146. ayet verilmektedir: *“Nice peygamberler vardır ki, beraberinde birçok Allah erleri bulunduğu halde savaştılar da, bunlar, Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşeklik ve zaaf göstermediler, boyun eğmediler. Allah sabredenleri sever.”* (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Bu ayette Uhud Savaşı'ndan bahsedildiği rivayet edilir (Hicazi, yılı bilinmiyor). Bu savaşta Hz. Muhammed okçulara kaybedilse de yerlerini asla terk etmemelerini emretmiş. Savaş başladıktan sonra düşman ordusu geri çekilmeye başlayınca, okçular zafer elde ettiklerini düşünüp ganimetleri toplamak için yerlerini terk etmişler. Onların emre itaatsizliği savaşın seyrini değiştirmiş ve kayıplara neden olmuş. Hz. Muhammed'in de yaralanmasının ardından “peygamber öldü” söylentileriyle Müslümanlar paniklemiş, daha fazla kayıp verilmesine sebep olmuşlar (Hamidullah ve Avcı, 2012). Uhud Savaşındaki bu erdemsiz davranışlar Müslümanlar için örnek niteliğindedir. İlk başta gevşeklik göstererek ve ganimet peşinden giderek büyük hata yapmışlardır. Daha sonra da aşırı kaygı içinde hareket ederek ikinci büyük hatayı yapmışlar ve kayıp vermeye devam etmişlerdir. Şecaat erdemine ulaşmak için sabırlılık gereklidir. Uhud savaşı örneğinde görüldüğü üzere sadece savaşa katılmak bir cesaret göstergesi değildir, savaşın beraberinde getirdiklerine de sabretmesi gerekir.

Şecaatin *soğukkanlılık* şubesi ise, kişinin dayanaklılığını korumasıdır. Yani korku verici durumlara karşı, öldürücü durumlar olsa bile endişeye kapılıp itidal noktasından

ayrılmaz. İfrat noktası ürkeklik, tefrit noktası ise köpürmedir. Bu konuda örnek verilen ayet Bakara suresi 155. ayettir: “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. (Ey Peygamber!) Sabredenleri müjdele! O sabredenler, kendilerine bir bela geldiği zaman: Biz Allah’a aidiz ve biz O’na döneceğiz derler.*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Ayetten anlaşıldığı üzere her insanın dünyadaki imtihanı farklı şekilde olacaktır. Kimisi mallardaki fakirliği ile kimisi sağlık konusunda çektiği sıkıntılarla Allah tarafından denenmektedir. Kişi bu imtihanı soğukkanlılıkla atlatabilirse imtihanı kazanacaktır. İmtihanı kazananları kişileri, bunca zorluğu korku ya da köpürme ile değil de soğukkanlılıkla başaran kişileri Allah bu ayetle cennetle müjdelemiştir.

Şecaatin şubelerinden olan *hilim*, kişi öfkelenildiği zaman öfkesine hâkim olabilmesidir. İfrat noktası hamiyetsizliktir, yani değerleri koruma duygusunu yitirmektir. Tefrit noktası ise öfke taşkınlığıdır. Furkan suresi 63. ayette Cahiliye Dönemi Araplarının Müslümanlara karşı gösterdikleri davranışlara karşı Müslümanların ne yapılması gerektiği anlatılmıştır: “*Rahman’ın kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu ile yürürler ve kendini bilmez kimseler onlara laf attığında (incitmeksizin) ‘Selam!’ derler (geçerler).*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Yapılan sözsöz saldırılara karşı Müslümanların öfkelerine yenilip aynı şekilde karşılık vermemeleri, bunun yerine sadece selam verip geçilerek hilim davranışını gösterilmesi emredilmiştir.

Şecaatin şubelerinden olan *ölçülülük*, din için olan düşmanlıklarda ve yapılan savaşlarda ileriye gitmemek, acele etmemektir. Tefrit noktası acele davranma, ağırdan almamaktır. İfrat noktası ise korkaklıktır. Soğukkanlılık, hilim ve ölçülülük eylemleri sabırlılık eylemine götürür (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Son üç eylem sabırlı olmayan bir insan için yerine getirilmesi imkânsız eylemlerdir.

Bir diğer şube *tevazudur*. Erdem sahibi olan kişilerin mal ve mevki bakımından aşağı mertebede olsalar bile aslında onların üstün olduğunu bilmektir. Tefrit noktası kibir, ifrat noktası dalkavukluktur (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Tevazu erdeminin itidal noktada olması şecaat erdemine ulaşmak için gereklidir. Şecaat erdemi nitelik yönünden saparsa şöhret ve ganimet elde etme durumu ortaya çıkar demiştik. Tevazu erdeminin nitelik yönünden sapmasında, kibirlilik durumunda kişi herkesten kendisini üstün görmesi şöhrete düşkünlüğünü, dalkavuklukta ise kişinin çıkar sağlamak için uğraşması da mal elde etme düşkünlüğünü gösterir. Ayrıca tevazu sahibi olan kişi, kibirlilikten uzak olduğu için

sıfat ve beden açısından büyüklüğü önemsiz olarak görmesi ruh yüceliğine de sahip olduğunu gösterir.

Şecaat erdeminin bir diğer şubesi *gayretlilik*, güzel bir şekilde anılmayı sağlayacak olan büyük ve önemli işlerde uğraşmaktır. Bu konuda Taşköprîzâde, Mü'minûn suresi 61. ayeti örnek gösterir. “*İşte onlar, iyilik için koşuşurlar ve iyilik için yarışırlar.*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Buradaki iyilikten kasıt kişinin ibadetlerini yerine getirmesi ve sadaka gibi ameller de işlenerek insanlara iyilikte bulunmasıdır (Hicazi, yılı bilinmiyor). İkisinin beraber olması İslam için uygun olan şeydir. Gayretliliğin tefrit noktası tembelliktir. İfrat noktası ise üstün olma çabasıdır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). İfrat noktası şecaatin şubelerinden olan tevazuyu hatırlatır. İnsanın kendisini üstün gördüğü zamanlarda güzel bir şekilde anılmayı sağlayacak olan büyük ve önemli işlerde uğraşmadığını anlayabiliriz. Bu yüzden gayretlilik de şecaat erdemine ulaşmak için gereklidir.

Şecaatin bir diğer şubesi *yüklenme*, “*...nefsin güzel işlerde yorulmasıdır.*” Tefrit noktası tembellik, ifrat noktası tamahkârlıktır. Yani bütün güzelliklerin kendisinde olmasını isteyecek kadar ileriye gitmektir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Gayretliliğin sürekli bir şekilde olması yüklenme olarak görülebilir. Güzel ve önemli işlerde uğraşmak bir gayret olarak görülmektedir, sürekli gayretlilik içinde olup nefsin yorulmasına kadar insanın güzel ve önemli işlerde uğraşması ise yüklenmedir.

Namusu koruma şubesi, sahip olduğu değerleri suçlamalardan korumaktır. Bu değerler arasında aile ve din değerleri vardır. Tefrit noktası kıskançlığın yetersiz olması, ifrat noktası ise tutuculuktur (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Örnek verilecek olursa, İslam’a karşı suçlamalardan korumak bir tür savaş olmasından dolayı cihat olarak da nitelendirilebilir. Her Müslümanın yapması gereken bir davranıştır. Çünkü İslam’ın insanlara yanlış tanıtılması, Müslümanların dinden dönmesine, Müslüman olmayan kişilerin de İslam’a yanlış gözle bakmasına sebep olabilir. Suçlamalara karşı sahip olunan değerleri koruyabilmek bir cesaret göstergesidir. Bunu yapabilen kişi temel erdem olan şecaat yani cesaretlik erdemine ulaşabilir.

Şecaat erdeminin son şubesi *yumuşak kalpliliktir*. Empati olarak da tanımlayabileceğimiz yumuşak kalplilik Taşköprîzâde’nin tanımıyla “*...başka insanların başına gelen acılara üzüntü duymaktır.*” Tefrit noktası öfkeye kapılma, intikam isteğiyle

hareket etmektir. İfrat noktası ise korkaklık yani başkasının acısından korku duymaktır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Başkasının acı çektiğini gören kişi, aynı acıyı kendisinin de yaşayacağı korkusuyla hiçbir şekilde yardım yapmayıp görmezlikten gelmesidir. Bir Müslümanın başkasının acısını görmezlikten gelmesi kardeşinin çektiği acıyı görmezlikten gelmesi gibidir. Çünkü İslam’a göre bütün insanlar kardeşler. Taşköprîzâde bu konuda Hz. Muhammed’in şu sözünü hatırlatır: *“Birbirlerine acımakta, birbirlerini sevmekte ve birbirlerine şefkat göstermekte, müminlerin tek bir vücut gibi olduklarını görürsün! (Bu vücudun) bir uzvu muzdarip olduğu takdirde, diğer kısımları da uykusuz kalıp ateşler içinde onun ızdırabını duyarlar.”*(Müslim, “Birr”, 66) (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Yumuşak kalpliliğin itidal noktada olması şecaat erdemine ulaşmak için gereklidir. Çünkü insan kendi hayatında herhangi bir acı yokken başkasının acısına üzüntü duyması kendi hayatında da acı ortaya çıkaracak ve bunun için mücadele etmek zorunda kalacaktır. Kendi mutluluğundan vazgeçmesi bir cesaretlik göstergesidir.

Tablo 4.3: Şecaat Erdeminin Şubeleri ve İfrat-Tefrit Noktaları (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014; Arıcı, 2016)

İfrat (Erdemsizlik)	İtidal (Erdem)	Tefrit (Erdemsizlik)
Deli cesareti	Şecaat	Korkaklık
Küçük görmek	Ruh yüceliği (Fakirliği, mal biriktirmeyi, büyüklüğü ve küçüklüğü önemsiz görme)	Gözde büyütme
Dünyadaki büyük nimetleri, bilgi, varlık gibi şeyleri önemsiz olarak görmek, kayıtsız kalmak	Himmeti yüce tutmak (Dünyalık güzelliklere sevinmemek, hoş olmayan dünyalıklara karşı da sıkıntı duymamak)	Dünyanın mutluluğuna ve bedbahtlığına aldanmak

Deli cesareti	Sabırlılık	Kaygı içinde olma
Köpürme	Soğukkanlılık	Ürkeklik
Hamiyetsizlik (Değerleri koruma duygusunu yitirme- tepkisizlik)	Hilim (Öfkelenildiği zaman sükûneti koruyabilmek)	Öfke taşkınlığı
Korkaklık	Ölçülülük	Acele davranma-ağırdan almama
Dalkavukluk (Çıkar sağladığı kişilere yaranma)	Tevazu	Kibir
Üstün olma çabası	Gayretlilik (Büyük ve önemli işlerle uğraşma)	Tembellik
Tamahkârlık	Yüklenme (Nefsin güzel işlerde yorulması)	Tembellik
Tutuculuk	Namusu koruma (Sahip olduğu değerleri koruma)	Kıskançlığın yetersizliği (Değerleri korumak için hiçbir şey yapmama)
Korkaklık (Çektiği eziyetten korku duyma)	Yumuşak Kalplilik (Başka insanların başına gelen acılara üzülme)	Öfkeye kapılma (intikam isteğiyle hareket etme)

Taşköprîzâde, alt erdemlerini açıklarken bu erdemlerin bazılarında ifrat ve tefritlerinin neler olduğunu açıkça belirtir. Örneğin: *“Himmeti yüce tutma bir erdem olduğuna göre onun tefriti dünyanın mutluluğuna ve bedbahtlığına aldırma. Bunun ifratı varlık, bilgi ve bunların benzeri büyük nimetlere karşı kayıtsız kalmaktır.”* (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Taşköprîzâde bazı alt erdemlerinde ise erdemini iki aşırı ucu olduğunu belirtmesine karşın bunlardan hangisinin ifrat, hangisinin tefrit olduğunu açıkça belirtmez. Örneğin: *“Beşincisi hilimdir. Bu, öfkenin alevlendiği andaki sükûnettir, gerginliğin terkidir... Hilmin rezilet tarafları serserilik anlamındaki öfke taşkınlığı ve hamiyetsizlik manasındaki tepkisizliktir.”* (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Taşköprîzâde, belirttiklerinin bazılarında da uygun bir sıralama düzeni yoktur. Yani bütün alt erdemlerin aşırı uçlarını ele alırken ilk başta tefritini daha sonra ifratını ele alsaydı bu sıralama düzeni ifrat ve tefriti belirsiz alt erdemler için bir kesinlik ifade edebilirdi.

Yukarıdaki tabloda alt erdemlerin ifrat ve tefritleri soğukkanlılık, hilim, ölçülülük, tevazu, gayretlilik, yüklenme ve yumuşak kalplilik erdemleri dışında Taşköprîzâde’nin açıkça belirttiği sınıflandırmaya göre yapılmıştır. İfrat ve tefrit noktalarını belirtmemiş olduğu bu yedi alt erdemini sınıflandırma konusunda da Müstakim Arıcı’nın sınıflandırmasını takip ettik. İfrat ve tefrit kavramlarının anlamlarına bakıldığında bu sınıflandırmada herhangi bir yanılma söz konusu değildir.

Ancak, bu sınıflandırmada belirlenmiş alt erdemlerden ruh yüceliği, himmeti yüce tutma, belirlenmemiş alt erdemlerden hilim, ölçülülük, tevazu ve yumuşak kalplilik alt erdemlerin ifrat ve tefrit noktalarının doğru yerleştirilmediği tespit edilmiştir.¹⁵ Çünkü ifrat durumun fazlalığı, tefrit durumunda da eksikliği olarak tanımlanır.¹⁶ Bu tanımlara dayanarak ruh yüceliği erdeminin ifratı gözünde büyütme, tefriti küçük görmektir. Himmet yüce tutma erdeminin ifratı dünyanın mutluluğuna ve bedbahtlığına aldırma, tefriti büyük nimetlere karşı kayıtsız kalmaktır. Hilim erdeminin ifratı öfke taşkınlığı, tefriti hamiyetsizliktir. Ölçülü olma erdeminin ifratı teenniye elden kaybetme, tefriti

¹⁵ Bu tespitler Taşköprîzâde’nin ana metninden tespit edilmiş olup, çeviriden kaynaklanan bir yanlış örnekleştirme olmadığını vurgulamak isteriz.

¹⁶ Bu konu “Erdem-Orta Yol İlişkisi” başlığı altında ele alınmıştır.

korkaklıktır. Tevazu erdeminin ifratı kibir, tefriti dalkavukluktur. Yumuşak kalplilik erdeminin ifratı öfkeye kapılma, tefriti korkaklıktır.

Kınalızâde Ali Efendi, alt erdem sınıflandırmasında hilim ve tevazu erdemlerinin ifrat ve tefritleri de bu şekilde belirlemiştir. Yani hilim erdeminin ifratı gazap, azgınlık ve hiddettir. Tefriti ise meskenet (tembellik, acizlik) olarak belirlenmiştir. Tevazu erdeminin ifratı tekebbür (büyüklenme), tefriti tezellül-ü nefis (kendini hakir görmek) olarak belirlenmiştir (Kınalızâde Ali Efendi, yılı bilinmiyor)

4.1.3. İffet Erdemi ve Şubeleri

Temel erdemlerin üçüncüsü olan iffet, arzularının kulu olmayıp doğru düşünceye göre insanların arzularını yönetmesi durumudur. Arzu gücünün itidali iffettir, ifratı azgınlıktır. Azgınlık şehvet düşkünlüğü ya da açgözlülüktür. Arzuların beyne galip gelmesi sonucunda ortaya çıkan durumdur. Arzu gücünün, tefriti isteksizliktir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

İffet erdeminin nitelik yönünden sapması durumunda, dünyada yaşaması gereken lezzeti tamamıyla terk edip sadece ahiretteki lezzeti beklemesi durumuna dönüşebilir. Toplumsal yaşamdan tamamen yüz çevirip dünyalık şeylerden kendini mahrum eden kişiler kendisini her zaman ibadet etmeye adar. Bunu yapan kişiler arzularını yok etmiş kişiler olarak gözükmese de rağmen gerçekte çok arzulu ve hırslıdır. Hâlbuki İslamiyet'te ruhbanlık olmamasına rağmen varmış gibi dünyayı tamamen yok sayarlar. Bu eylem erdem görünümündeki erdemsizliktir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

İffet erdeminin ortaya çıkması için hayâ, sabırlılık, arzuları dizginlemek, malını temiz tutmak ve nezahet, kanaat, vakar, uyumluluk, hal ve gidişçe iyi olmak, vera', düzenlilik ve cömertlik niteliklerine sahip olması gerekir. Taşköprîzâde'ye göre bu nitelikler iffet erdeminin şubeleridir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

İffet erdeminin şubelerinden olan hayâ çirkin fiilleri işleme korkusuyla hareket etmesi ve bu yüzden kendisini alıkoymasındır. Bu çirkin fiiller dinen, aklen ve örfen olarak üçe ayrılır. Eğer dinen çirkin olan bir fiil işlenmişse günah olur, bu kişiyi günahkâr yapar. Aklen çirkin olan bir fiil yapan kişiye deli denir. Örfen çirkin olan bir fiil yapan kişiye ise ahmak denilir. Hayânın tefriti yüzüzlük, arsızlıktır. İfratı ise pısırlıklıdır. Taşköprîzâde Hz. Muhammed'in bir sözünü de eklemiştir: “Hayâ, imanın bir şubesidir.” (Buhari,

“İman”, 3). (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). İmanın bir şubesi olacak kadar önemli sayılan hayânın itidal noktada olması iffet erdemine ulaşmak için gereklidir. Çirkin fiilleri işlemek insanı günaha götürüyorsa, günaha düşmemek için uğraşması, arzu gücüne yenik düşmeyip iffetli davranabilmesi için hayâ gereklidir.

İffet erdemin bir diğer şubesi *sabırlılık* fiili, şecaat erdeminin şubesi olarak da yazılmıştı. Fakat buradaki sabırlı olmanın anlamı farklıdır. Sabırlı olmanın iki çeşidi vardır. Birincisi istenmeyen şeye karşı sabırlı olmak diğeri istenen şeye karşı sabırlı olmaktır. Şecaat erdeminin şubesi olan sabırlılık istenmeyen şeye karşı sabırlı olmaktır. İffet erdeminin şubesi olan sabırlılık ise istenen şeye karşı sabırlı olmaktır. Taşköprizâde “*nefsin kötü arzulara tabi olmaktan korunması*” olarak tarif etmiştir. Tefrit noktası şehvetperestlik, ifrat noktası ise ruhban hayatı sürmektir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). İffet erdeminin nitelik yönünde sapması durumunda ortaya çıkabilecek durumlar aynı şekilde sabırlılık için de geçerlidir. Bu yüzden iffet erdemine ulaşmak için sabırlı olmak gereklidir. Tamamen dünya arzularından yüz çevirmesi yani ruhban hayatı yaşaması ya da dünya arzularına yenik düşüp ona göre yaşaması yani şehvetperestlik, sabırlı olmanın nitelik yönünden sapmasıdır yani erdemsizliktir.

İffet erdeminin şubelerinden *arzuları dizginlemek*, “*şehvet alevlendiğinde nefsin sükûneti elden bırakmamasıdır.*” Tefrit noktası azgınlık, ifrat noktası şehvi duyarsızlıktır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Sabırlılık, kişinin hayatı boyunca nefsin arzularına tabi olmaması için gösterdiği bir dayanma gücüdür. Fakat arzuları dizginlemek, kişinin bulunduğu an içerisinde aşırı istek karşısında dayanabilmesi durumudur. Bu anlamda arzuları dizginlemek bir anı ifade ederken, sabırlılık bir süreci ifade etmektedir.

İffetin *malını temiz tutmak* şubesi, harama bulaşmadan malını kazanmasıdır. Taşköprizâde’nin tanımıyla malını temiz tutmak, “*herhangi bir itibarsızlığa düşmeden ve başkasına da zulmetmeden malı kazanmaktır.*” Aynı zamanda güzel yerlerde harcamak da itidal noktasıdır. Buna “nezahet” de denilir. Tefrit noktası kazanmaktan aciz ve harcarken cimri olmaktır. İfrat noktası ise harcarken savurgan olmak ve kazanırken haksız kazanmaktır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Malı temiz tutmak iffet erdemine ulaşmak için gereklidir. Çünkü çok mal sahibi olmak insanın arzu ettiği bir şey olduğu için ve bu arzu edilene ulaşmak için yanlış şeyler yapması muhtemeldir. Başkasına zulmederek elde edilen haksız kazanç insanın arzularından dolayı ortaya çıkan bir şey olduğu için iffet erdemine ters bir durumdur.

İffet erdeminin şubelerinden olan *kanaat*, harcamaları yeterli miktarda yapmak, sade yaşam sürmektir. Aşırıya kaçmadan her şeyde orta yolu tercih etmektir. Tefrit noktası mal tutkusudur. İfrat noktası ise geçim temininde açlığa yol açabilen tembelliktir. Kanaat gelir ve gideri dengede tutabilmektir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Kişinin arzusuna yenik düşüp aşırı harcama yapması ya da mal sevgisinden dolayı hiç harcama yapmaması, gelir ve gider dengesini bozar ve ifrat ve tefrit noktalarında bahsedilen durumlar ortaya çıkar. Aynı zamanda aşırı harcama kişiyi israfa götürür ve bu da İslam’a göre hoş olmayan davranışlardandır. Kanaat eden kişinin kurtuluşa ereceğini Hz. Muhammed’in Tirmizî’de geçen şu sözünden anlayabiliriz: “*Müslüman olan, yeterli geçime sahip kılınan, Allah’ın kendisine verdiklerine kanaat etmesini bilen kurtulmuştur.*” (Tirmizî, “Zühd”, 35.) (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

İffet erdeminin şubelerinden olan *vakar*, istenilen şeye ulaşmakta acele etmemektir. Tefrit noktası acelecilik, ifrat noktası acizliktir. Hz. Muhammed: “*Acele şeytandan, teenni¹⁷ Rahman’dandır.*” demiştir. (Tirmizi, “Birr”, 65) (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Bir diğer şube *uyumluluktur*. Güzel şeye ulaştıran her şeye boyun eğmek, yani itaatkâr olmaktır. Tefrit noktası katı yüreklilik ve kabalıktır. İfrat noktası hayır demekten aciz olmaktır. Taşköprîzâde Ali İmran suresi 159. ayeti bu noktada örnek gösterir: “*Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılıp giderlerdi.*” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). İnsanın kullandığı üslup sayesinde insanlarla uyumlu bir şekilde yaşayabileceğinden söz etmektedir. Kaba olmak uyumsuzluğu ortaya çıkardığı gibi, insanlara hayır diyememek de aynı şekilde uyumsuzluğu ortaya çıkarmaktadır. Bu durumlarda ayette de bahsedildiği gibi insan yalnız kalır. Toplumsal hayattan kendisini soyutlayan kişiler ruhban hayatına benzer bir hayat sürebilir. İffet erdeminin nitelik yönünden sapması ruhban hayatını ortaya çıkarır demiştik. Öyleyse insanın kendisini toplumsal hayattan soyutlaması bir erdemsizlik olarak gözüktüyor. Bu yüzden uyumluluk fiilinin itidal noktada olması iffet erdemine ulaşmak için gereklidir.

İffet erdeminin şubelerinden *hal ve gidişçe iyi olmak*, iyi yol üzere olmaktır. Kendisini olgunlaştıracak şeyleri istemesidir. Tefrit noktası iyi sayılan şeylerden geri durmasıdır. İfrat noktası ise iyi sayılan şeyleri elde etmede zihnin kurnazlık yapmasıdır. Kendisini olgunlaştırmak için istediği şeyler dine ters düşerse bu doğru olmaz

¹⁷ Acele davranmamak.

(Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Hal ve gidişçe iyi olmak iffet erdemi için gereklidir. Çünkü arzularını doğru düşünceye göre yönetememesi, iffet erdeminin nitelik yönünden sapması olarak ifade edilmişti. Bu yüzden hal ve gidişçe iyi olmama durumu doğru yolda olmamak anlamına geldiği için iffet erdemi için gereklidir.

İffet erdeminin *vera'* şubesi, din, akıl ve mürüvvetle yani insanlıkla ya da yiğitlikle örtüşen güzel fiilleri yapmak ve onlara sıkı sıkıya tutunmaktır. Tefrit noktası günahkârlık, ifrat noktası ruhbanca yaşamdır. Taşköprizâde Rum suresi 44. ayeti örnek göstermiştir: “*İyi işlere yapanlara gelince, onlar da kendileri için (cennetteki yerlerini) hazırlamış olurlar.*” (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). *Vera'* fiilini itidal noktada gösteren bir insanın cenneti kazanacağı ve kurtuluşa ereceği söylenmektedir. Sadece dinin emrettiklerini değil, aynı zamanda aklen doğru olanı yapmak, insanlık için güzel şeyler yapmak da *vera'*dır. İnsanlık için güzel fiilleri yapmak için de kişinin sosyal hayatının olması, insanlarla iletişim halinde olabileceği bir yerde yaşaması gerekir. Bu yüzden ruhban hayatı yaşamak *vera'* için nitelikten sapma durumudur. Cenneti kazanmak için dünyadaki her şeyden vazgeçip ruhban hayatı yaşamak ve tamamen arzularına düşkün bir şekilde hayat yaşayıp günahkâr olmak tıpkı iffet erdeminin nitelikten sapmasında görülebilecek erdemsizliklerdir. Bu yüzden *vera'*da nitelikten sapan kişi iffet erdemine ulaşamaz.

İffet erdeminin bir diğer şubesi, *düzenlilik*, yaşamın sürdürülmesini sağlayan şeylerin önem sırasına göre uygulanmasıdır. Bu işlerin önemi külli faydalara göre belirlenmektedir. Tefrit noktası ihmalkârlık, ifrat noktası pımpirikliktir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014).

İffet erdeminin son şubesi *cömertlik*, verilmesi gerekli olan şeyi, verilmesi gerekli olan kişiye, verilmesi gerektirdiği şekilde vermektir. Bağış yapılan yerin, verilecek miktardaki parayla uyumlu olması gerekir. Tefrit noktası cimrilik, ifrat noktası savurganlıktır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Mal biriktirme arzusu olan bir insanın, arzularına yenik düşmesi durumunda tefrit noktasındaki erdemsizliği yani cimriliği ortaya çıkmaktadır. Bu durum kişinin arzularını doğru düşünceye göre yönetememesidir. Yani iffet erdeminin nitelik yönünden sapma durumudur. İfrat noktasındaki erdemsizliği gösteren kişilere, yani savurgan olan kişilere Arapçada “sefeh” denilmektedir. Sefeh, ergenlik çağına girmiş kişinin ölçsüz harcamalar yapmasıdır. Bu durum hem kendisine hem de topluma zararlı bir durum olmasından dolayı bazı imamlara göre hukuki açıdan

kısıtlanması gerekir (Onur, 2016). Kısıtlanma gerektirecek kadar önemli ve hassas bir fiildir. Arzularını doğru düşünceye göre yönetememesi, bu güce sahip olmaması, cömertliğin nitelik yönünden sapması durumunda iffet erdemine ulaşamayacağını belirtisidir.

Tablo 4.4: İffet Erdeminin Şubeleri ve İfrat-Tefrit Noktaları (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014)

İfrat (Erdemsizlik)	İtidal (Erdem)	Tefrit (Erdemsizlik)
Azgınlık	İffet	Ruhban Hayatı
Pısrıklık	Hayâ	Yüzsüzlük
Ruhban hayatı	Sabırlılık (Nefsin kötü arzularına tabi olmaktan korunması)	Şehvetperestlik
Şehvi duyarsızlık	Arzuları dizginlemek	Azgınlık
Harcarken savurganlık ve kazanırken haksızlık	Malını temiz tutmak ve nezahet (Zulmetmeden, helal yolla para kazanmak ve güzel yerlerde harcamak)	Kazanmaktan aciz ve harcarken cimri
Geçim temininde açlığa yol açabilen tembellik	Kanaat (Harcamaları yeterli miktarda yapıp orta yollu olmak)	Mal tutkusu
Acizlik	Vakar (İstenilen şeylerde aceleci davranmamak)	Acelecilik
Hayır demekten aciz olmak	Uyumluluk	Katı yüreklilik ve kabalık

	(Kendisini güzele ulaştıran şeylere itaat etmesi)	
İyi sayılan şeyleri elde etmeden zihnin kurnazlık yapması	Hal ve gidişçe iyi olmak (Nefsin kendisini yetkinleştirecek şeylere ilgi duyması)	İyi sayılan şeylerden geri durmak
Ruhbanlık	Vera' (Takva)	Günahkârlık
Pimpiriklilik (Gereksiz derecede titiz)	Düzenlilik (İşlerin gerektirdiği sıraya göre uygulanması)	İhmalkârlık
Savurganlık	Cömertlik (Verilmesi gerekli olanı uygun şekilde ve uygun yere vermek)	Cimrilik

Taşköprîzâde, iffet erdeminin alt erdemlerinin aşırı uçlarından hangisinin ifrat hangisinin tefrit olduğu açıkça belirtmiştir. Yukardaki tabloda belirtilen ifrat ve tefritler Taşköprîzâde'nin *Şerh 'ul-Ahlaki'l-Adudiyye* adlı eserinde belirttiği şekilde yerleştirilmiştir.

Ancak, yine ifrat ve tefrit kelimelerinin anlamları dikkate alınarak tablo incelendiğinde görülüyor ki, yedi alt erdem in ifrat ve tefrit noktaları ters eşleştirilmiştir. Hayâ, sabırlılık, arzuları dizginlemek, kanaat, vakar, uyumluluk ve vera' erdemlerinin ifrat ve tefritlerinin doğru yerleştirilmesi şu şekilde olacaktır: Hayâ erdeminin ifratı yüzsüzlük, tefriti korkaklıktır. Sabırlılık erdeminin ifratı şehvetperestlik, tefriti ruhbanlıktır. Arzuları dizginlemek erdeminin ifratı azgınlık, tefriti şehvi duyarsızlıktır. Kanaat erdeminin ifratı mal tutkusu, tefriti tembelliktir. Vakar erdeminin ifratı katı yüreklilik ve kabalık, tefriti acizliktir. Vera' erdeminin ifratı günahkârlık, tefriti ruhbanlıktır.

4.1.4. Adalet Erdemi ve Şubeleri

Hikmet, şecaat ve iffet erdemini birleştiren erdem in adı adalet erdemidir. Bu üç erdem uzlaştığı ve yardımlaştığında ve bunlar nitelik açısından eşitlenip kendileri için

yaratıldıkları amaca ulaştıklarında adalet erdemi ortaya çıkmaktadır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Taşköprîzâde'nin bu düşüncesi Aristoteles ile aynıdır. Aristoteles'in düşüncesine göre adalet, tüm erdemleri kendisinde toplamaktadır ve bütün erdemlerin tam olarak kullanılmasını ifade eder. Aynı zamanda Aristoteles'e göre adalet, bütün insanları ilgilendiren bir erdemdir. Çünkü insanlarla olan ilişkileri düzenler. Bu yüzden ona göre adalet erdemi en önemli erdemdir. Adalet erdeminin diğer erdemlerden farklı olmasının sebebi, diğerleri tek başına bulunabilirken adalet diğer insanlarla olan ilişkilerde ortaya çıkar (Aristoteles, 2017). Taşköprîzâde'nin bu konuda Aristoteles ile aynı fikirde olduğu adalet erdeminin şubelerinde görülmektedir. İnsan ilişkilerinin sağlıklı olmasına verdiği önem, toplumun mutlu olması adalet erdemine ulaşmasında önemli olduğunu göstermektedir.

Adalet erdeminin sayısız şubesi olduğunu söyleyen Taşköprîzâde, sadece on dört şubeden bahseder (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Adalet erdeminin de alt erdemleri yani şubeleri diye nitelendirdiği on dört alt erdem yani şubesi vardır. Bunlar: Dostluk, kaynaşma- fikir birliği, vefa, sevilme çabası, iyiliğe karşılık vermek, ticari dürüstlük, hakkı güzellikle ödeme, sıla-i rahim, merhametli olmak, arabuluculuk, tevekkül, teslimiyet, rıza, kulluktur (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

Taşköprîzâde burada önceki üç temel erdemde olduğu gibi ifrattan ve tefritten bahsetmemektedir. Yani adalet erdeminin ve alt erdemlerinin aşırı uçlarından bahsedilmemektedir. Çünkü adalet erdeminin zıddı adaletsizliktir ve başka aşırılığı yoktur.

Temel erdem olan adalet erdeminin ilk şubesi *dostluk*, kişinin başkasıyla olan ilişkisinde herhangi bir çıkar olmadan ilişki kurmasıdır. Kendisi için neyi istiyorsa karşısındaki kişi için de aynı şeyi istemesidir. Taşköprîzâde bu ilişkiyi kısaca “halisâne” olarak açıklamaktadır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). İçtenlikle severek, temiz düşüncelerle kurulan bir ilişkidir. Şecaat erdeminin son şubesi yumuşak kalplilikte de bahsedildiği üzere bütün insanlar kardeştir. Aynı şekilde Taşköprîzâde dostluğu anlatırken yine aynı şeyi söyleyerek Hz. Muhammed'in şu sözünü örnek verir: “*Allah'ın kulları kardeş olunuz.*” (Buhari, “Edeb”, 57,58.) (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Kardeşlik duygusu ile hareket edildiğinde adalet erdemine ulaşılması mümkündür. Çünkü hiç kimse kendisini adaletsiz bir durum içinde görmek istemediğinden, kendisi için neyi isterse karşı taraf için de aynı şeyi isteyeceğinden dolayı, herkes için adaleti sağlama duygusuyla hareket eder.

Adalet erdeminin ikinci şubesi olan *kaynaşma*, insanların sosyal hayatında birbirlerine her türlü yardım etmeleridir. Temel ihtiyaçlarda eksik kalındığı zaman birbirlerine yardım ederek tamamlamalarıdır. Aynı zamanda insanların fikir alışverişinde bulunarak doğruyu beraber bulma amacı da taşımaktadır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

İslam dininde cemaat duygusu yüksektir. Bazı ibadetleri cemaatle yerine getirme zorunluluğu vardır. Bu cemaat duygusu Müslümanlar arasında manevi bağın olduğuna işarettir (Uzunpostalıcı, 1993). Hac ibadeti örnek verilecek olursa, her yıl dünyanın farklı yerlerinden gelen Müslümanlar Kâbe'nin etrafında toplanarak aynı amaçla ve aynı ibadeti yaparak beraber hareket etmeleri cemaat olgusuna verilebilecek örneklerden birisidir. Bu cemaat duygusu, kardeşlik duygusundan ortaya çıkan bir şeydir. Toplu hareket etme beraberinde kaynaşmayı da getirir.

Beraber doğruyu bulma amacı taşıyan kaynaşma eylemi, adaletsizliğe karşı birlik olunması, adaletin yerine getirilmesi için de büyük bir adım olabilir. Bu yüzden temel erdem olan adalete ulaşmak kaynaşma olmadan mümkün değildir.

Adalet erdeminin üçüncü şubesi *vefadır*. Taşköprîzâde'ye göre vefa, üç otorite olarak görülen din, akıl ve örf konusunda, yanlış ve çirkin olan durumlar haricinde, kişilerin anlaşmalarını korumasıdır. Allah, İsrâ suresi 34. ayette: “*Verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü verilen söz sorumluluğu da gerektirir*” demiştir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Yanlış ve çirkin olan durumlarda verilen sözü tutmanın vefa sayılması kişinin işlediği günaha ve suça ortak olması anlamına geldiği için bu vefa sayılmaz. Temel erdem olan adalete ulaşmak için vefa gereklidir. Örnek verilecek olursa, her devletin hukuku vardır ve bu hukuk kuralları devlet ile vatandaş arasındaki anlaşmadır. Hukukun asıl amacı da adaleti sağlamaktır. Bir adaletsizlik olduğu zaman kişilerin hukuka aykırı yargılanması, olayın adaletle sonuçlanmaması anlaşmaya aykırı davranıldığı için bu durum vatandaşa karşı bir vefasızlık göstergesidir.

Adalet erdeminin dördüncü şubesi *sevilme çabasıdır*. Taşköprîzâde'ye göre kişi gereğini yaparak, fazilet sahibi olan kişilerin sevgisini kazanması gerekir (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Aynı zamanda Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde de üçüncü sırada yer alan bir ihtiyaçtır. Kişinin sevme ve sevilme ihtiyacı karşılanmazsa ruhsal açıdan sağlıklı bir hayat sürecektir, Maslow'a göre kendini gerçekleştirme seviyesine de

çıkamayacaktır.¹⁸ Temel ihtiyaç olarak nitelendirildiği için kişinin toplum içinde sağlıklı, uyumlu ve mutlu bir şekilde yaşayabilmesi için sevilmesi gereklidir. Aksi takdirde psikolojik rahatsızlıkları ortaya çıkabileceğinden, sevilme duygusunun boşluğunu toplum içinde uyumsuz davranışlar sergileyerek gösterecektir. Bu uyumsuz davranışlar içinde adaletsiz davranışlar da olabilir.

Adalet erdeminin beşinci şubesi *iyiliğe karşılık vermektir*. Kişi gördüğü iyiliğe aynısıyla ya da daha fazlasıyla karşılık vermesidir. Bir tür vefa göstergesi olarak da görülebilir. Karşılık verecek gücü veya zamanı olmayan kişilerin ise daha sonra bu iyiliği unutmaması da iyiliğe karşılık vermektir. Bu konuda Taşköprîzâde Hz. Muhammed'in şu sözünü örnek verir: "Kime bir iyilik yapılmışsa ona karşılık versin, eğer buna gücü yetmezse iyilik yapanı hayırla ansın, çünkü kişi kendisine iyilik edeni hayırla andığı zaman ona teşekkür etmiş olur."

Adalet erdeminin altıncı şubesi *ticari dürüstlüktür*. Mali konularda adaletli davranılmasıdır. Kişilerin hakkını yenmeden ticari alışveriş yapılmasıdır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Temel erdem olan iffet erdeminin şubelerinden *malını temiz tutma* ile aynı amacı taşımaktadır. Her iki eylem de insanlara haksızlık yapmadan temiz yolla maddi kazanç elde edilmesinden söz etmektedir. Taşköprîzâde ticari dürüstlükte Hûd suresi 85. ayeti örnek vermiştir: "*Ölçüyü ve tartıyı adaletli yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin.*" (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Bu konuda adaletsiz davranan kişi hem ticari dürüstlükten uzak olup adalet erdemine ulaşamaz. Hem de malını temiz tutmamış olur, iffet erdemine ulaşamaz.

Adalet erdeminin yedinci şubesi *hakkı güzellikle ödemektir*. Yapılan güzel davranış sonrasında pişmanlık duymama ve başa kakmamadır. Taşköprîzâde bu konuda Bakara suresi 264. ayeti örnek gösterir: "*Ve başa kakmak ve incitmek suretiyle yaptığınız hayırları boşa çıkarmayın.*" (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Başa kakmak da bir nevi yapılan güzellikten pişman olmak anlamına gelir. Ayete göre yapılan güzel davranış hiç yapılmamış varsayılır ve boşa gider. Bu konuda önceden bahsedilen adaletin şubelerinden olan *iyiliğe karşılık verme* ile ilişkisi vardır. İyiliğe karşılık verildiği zaman kişi hakkı güzellikle ödemede zorluk çekmeyecektir. İyiliğe karşılık vermek ve hakkı güzellikle ödemek toplumdaki uyumu artırır ve insanlar arasındaki iletişim sağlıklı olur. Böyle bir toplumda kimsenin hakkı yenmez ve insanlar adaletli davrandıktan sonra mutlaka

¹⁸ Maslow teorisi.

karşılığını alacağını bildiği için pişmanlık duymaz. İnsanların arasındaki uyum ve sağlıklı iletişim sayesinde temel erdem olan adalete ulaşılır.

Adalet erdeminin sekizinci şubesi *sıla-i rahimdir*. Kişinin yakın akrabaları ile iyi şeyleri paylaşmasıdır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Bu paylaşım kişinin sırf akrabası olduğu için hak etmediği bir şeyi elde etmesini sağlamak manasında değildir. Mesela zekât ibadetine Müslümanlar ihtiyaç sahiplerine zekâtlarını vermesi gerekir (Erkal, 2013). Eğer akrabasında zekâta ihtiyacı olan birisi varsa ve İslam kurallarına göre zekât verilebilecek kişilerden ise zekât verilmeye akrabalarından başlanması gerekir (Erkal, 2013). İslam’a göre bu onun hakkıdır. Aksi takdirde akrabalarının hakkını gözetmemiş olur. Kişi en yakınındakini görmeyip uzağındaki kişilere yardım ederse iyilik yapmış olur fakat adaletli davranmış olmaz.

Adalet erdeminin dokuzuncu şubesi *merhametli olmaktır*. İnsanların hoşlanmadığı şeyleri onlardan uzaklaştırmaya çalışmaktır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Empati ve kardeşlik duygusunun ön planda olduğu bir durumdur. Yaklaşan kötülüğün kişiye vereceği zararı tahmin eden ve yaşayacağı zor durumu hisseden insanların yapabileceği bir şeydir. Adalet erdemine ulaşmak için merhametli olmak gereklidir. Adaletsizliği yaşayan kişi zor bir durum yaşar. Adaletsiz bir durumun ortaya çıkmasını merhametli bir insanın yapabileceği bir şey değildir. Çünkü adaletsizlik karşısında insanın ne hissedeceğini ve yaşayacağını iyi bilen birisi adaletsizlik yapmaz.

Adalet erdeminin onuncu şubesi *arabuluculuktur*. Her iki tarafı da gözeterek aradaki düşmanlığı sona erdirmektir. Taşköprizâde Hucurat suresi 10. ayeti bu duruma örnek gösterir: “*Kardeşlerinizin arasını düzeltin.*” (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Haksızlık olan bir durumda kişinin hakkını alması için arabuluculuk yapmak ya da insanlar arasındaki sağlıklı iletişimden doğan yanlış anlaşılmalardan dolayı ortaya çıkan düşmanlıklar için arabuluculuk yapmak, insanların hakkını gözetmek olacağından arabuluculuk adalet erdemine ulaşmak için gereklidir.

Adalet erdeminin on birinci şubesi *tevekküldür*. İnsanın gücünün yetmeyeceği konularda çabalamayı bırakıp Allah’a güvenmesidir (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014). Fakat elinden gelen her türlü mücadeleyi vermesi gerekir. Gücünün yeteceği konularda işini Allah’a bırakması tevekkül olmaz. Bu konuda Taşköprizâde şu örneği verir: *Bir bedevi devesini bırakıp şöyle der: “Devemi bıraktım ve Allah’a tevekkül ettim.” Hz.*

Muhammed ise der ki: “Önce deveni bağla, sonra Allah’a tevekkül et.” (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Örnekte de görüldüğü üzere kişi gücünün yetebileceği konularda elinden geleni yapması ve Allah’a dua etmesi gerekir. Sonra Allah kendi adaletini göstererek sonuçları ortaya çıkarır. İlahi adalet olarak bilinen bir durumdur ve en doğru sonucun ortaya çıkması için tevekkülün olması gerekir.

Adalet erdeminin on ikinci şubesi *teslimiyettir*. Allah’ın emrine itaat göstermektir. Bu itaat kendisine, insanın tabiatına ve işlerine uymayan durumlara itiraz etmeyi bırakmaktır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Adalet erdeminin on üçüncü şubesi *rıza*, başına gelen musibetler için üzülmemesi ve elde kaçırdığı iyi şeyleri hoş karşılamasıdır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). Adalet erdeminin on dördüncü ve son şubesi *kulluktur*. Allah’ı ve peygamberleri, evliyaları ve imamları yüceltmek, onların emirlerine ve yasaklarına uymaktır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014).

SONUÇ

Erdem, karakter ve karakter güçleri konusunu felsefe tarihi genelinde ve Taşköprizâde özelinde ele aldığımız bu çalışmada vardığımız sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1. Antik Çağ, Orta Çağ İslam dünyası ve Osmanlı döneminde erdem sınıflandırmasında çok önemli benzerlik ve devamlılık vardır. Bu benzerlik ve devamlılık Peterson ve Seligman'ın erdem sınıflandırmasında da görülmektedir. Tablo 8, bu benzerlikleri göstermektedir.

Tablo 5.1: Bazı Filozoflarda, Taşköprizâde'de, Peterson ve Seligman'da Ortak Erdemler

Platon (Platon, 1995)	Aristoteles (Aristoteles, 2012)	Kindî (Kindî, 2015)	İbn Miskeveyh (İbn Miskeveyh, 1983)	İbn Sina (Deniz, 2014)	Taşköprizâde Ahmet Efendi (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014)	Peterson ve Seligman
Ölçülülük	Ölçülülük	İffet	İffet	İffet	İffet	Ölçülülük
Yiğitlik	Yiğitlik	Şecaat	Şecaat	Şecaat	Şecaat	Cesaret
Bilgelik	Sağduyu	Hikmet	Hikmet	Hikmet	Hikmet	Akıl-Bilgi
Adalet	Adalet	Adalet	Adalet	Adalet	Adalet	Adalet

2. Nefsin bölümleri ve güçleri ile erdemlerin nefiste yer aldığı kısımlar konusunda da ele aldığımız klasik düşünürler arasında büyük benzerlikler vardır. Nefsin akleden-bilen, arzu eden, öfkelenen güçlerinin olduğunu ve bu güçlerin itidal noktada olması erdemlerin ortaya çıkmasını sağladığı konusunda düşünürler hemfikirdir.

3. Taşköprizâde İslam ahlak düşüncesini ortaya koyarken gündelik yaşamda insanların yapması gereken güzel davranışları belirtir ve sık sık ayet ve hadislerden deliller göstererek görüşlerini dini açıdan kuvvetlendirir. Bu, yöntem birçok İslam felsefecisi tarafından takip edilir.

4. Peterson ve Seligman'ın 2004 yılında *Character Strengths and Virtues* adlı eserlerinde ortaya koydukları erdem ve karakter güçlerinin Batı ve İslam dünyası açısından da büyük benzerlikler gösterdiğini görmekteyiz. Bu bağlamda, 16. yüzyılda yaşamış olan Taşköprîzâde Ahmet Efendi'nin *Şerhu'l Ahlak'il-Adudiyye*'de yaptığı alt erdemler sınıflandırması ile Peterson ve Seligman'ın ortaya koyduğu karakter güçlerinin aynı anlamda kullanıldığını ve benzer özellikler gösterdiğini görmekteyiz. Karakter güçleri için erdemlere kolaylıkla ulaşılmasını sağlayan psikolojik unsurlardır (Yazıcı ve Yazıcı, 2011) tanımını yapmıştı. Buna benzer bir tanımla İbn Miskeveyh alt erdemler için yapmıştır. Ona göre alt erdemler sayesinde faziletlere kolayca ulaşılır (İbn Miskeveyh, 1983). Taşköprîzâde'nin önceki dönemlerin devamlılığını sağlayan bir erdem anlayışı geliştirmesinden dolayı İbn Miskeveyh'in alt erdemler için söylemiş olduğu bu tanımlama Taşköprîzâde'nin alt erdemleri için de geçerlidir. Bir başka deyişle, Peterson ve Seligman'ın kitabında geçen erdem ve karakter güçleri kavramları bağlamında Taşköprîzâde'nin ahlak görüşünü incelediğimizde görüyoruz ki karakter gücü sınıflandırması ile alt erdem sınıflandırması birbirinden çok uzak değildir, ortak yönleri de vardır. Taşköprîzâde'nin üç erdem olarak ele aldığı hikmet, şecaat ve iffet erdemleri, ayrıca bunların alt erdemleri ya da ikincil erdemler olarak tanımladığı diğer fiiller Peterson ve Seligman'ın bazı karakter güçleriyle örtüşmektedir.

5. Taşköprîzâde'nin erdem ve alt erdem sınıflandırması ile Peterson ve Seligman'ın erdem ve karakter güçleri sınıflandırması arasında büyük ölçüde benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerlikler aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak verilmiştir:

Tablo 5.2: Karakter Güçleri ve Taşköprîzâde'nin Alt Erdemlerindeki Benzerlikler

Peterson ve Seligman'ın Karakter Güçleri	Taşköprîzâde'nin Alt Erdemleri	Benzerlikler
Sevgi: Başkalarıyla olan ilişkilere değer vermektir.	Yumuşak kalplilik: İnsanın başına gelen acılara üzüntü duymaktır.	Yakın ilişki kurulan kişilere karşı beslenen sevgiden dolayı empati duyulması beklenir. Bu anlamda sevgi ve yumuşak kalplilik birbirine benzerlik

		göstermektedir.
Sebat: Başlanan işi tüm engellere rağmen bitirmektir.	Sabır: Yaşanan tüm zorluklara göğüs germek olduğundan engelleri aşabilme gücüne sahip olmak demektir. Gayretlilik: Büyük ve önemli işlere ulaşma isteği olduğundan engellere rağmen bitirme isteği de olmaktadır. Vakar: İstenilen şeylerde acele etmeme manasına gelir. Uyumluluk: Güzele ulaştıran şeylere boyun eğmektir. Karşılaşılan engellerin engel olduğunu kabul edip engelleri aşmak için uğraşmak uyumluluk göstermektir.	Yaşanan engeller sebebiyle amaca ulaşmada gecikme yaşansa da pes etmemek, beklemek ve acele etmek engelleri aşmanın bir yoludur. Bu yüzden vakar; sabır, sebat, gayretlilik ve uyumlulukla benzerlik göstermektedir.
Alçakgönüllülük: Birisinin başarıları hakkında konuşmasına izin vermek, kusur aramamak, kendisini olduğundan daha özel birisi sanmamaktır.	Tevazu: Kendisinden aşağıda olanları üstün görmektir. Yani onlarla kendisini eşit seviyede görmektir.	Alçakgönüllülük, kendisini olduğundan daha özel birisi sanmamak anlamında kullanıldığında tevazu ile benzer anlam taşıdığı görülür. Her ikisi de ortak olarak mal ya da mevki konusunda kişinin kendisini

		üstün görmemek anlamını taşır.
İhtiyatlılık: Seçimler konusunda dikkatli olmak, risk almamak daha sonra üzülecek bir şey yapmamaktır.	Hayâ: Çirkin olan fiilleri işleme korkusudur.	Filli işledikten sonraki herhangi bir zamanda pişmanlık yaşamamak için dikkatli olmak hayâ etmektir. Bu anlamda ihtiyatlılık ve hayâ benzerlik gösterir.
Öz-düzenlenme: Hissettiklerini ve yaptıklarını düzenlemek, disiplinli olmaktır.	Kanaat: Harcamalar konusunda orta yollu davranmak demektir. Düzenlilik: İşleri önem sırasına göre sıralamak manasına gelir. Hal ve gidişçe iyi olma: İnsanın kendisini yetkinleştirecek şeylere rağbet göstermesi demektir. Vera': Güzel fiillere sıkı sıkıya tutunmak manasına gelir.	Maddi anlamda öz düzenli olmak kanaat anlamına gelmektedir. Öz-düzenlemede “yaptıklarını düzenlemek” olduğundan düzenlilik ile benzerlik göstermektedir. Düzenli ve disiplinli bir hayat sayesinde kişi amacına daha rahat ulaşacağından, hal ve gidişçe iyi olmak aslında öz-düzenli olmaktır. Kişi sahip olduğu güzel hislerini ve fiillerini düzenleyip disiplinli olarak yaşamayı tercih ederse güzel fiillere sıkı sıkıya tutunmuş olur.
Ruhsallık: Kâinatın anlamını	Himmeti yüce yutma:	İslam inancına sahip olan

bilmek, yüksek amaçlar hakkında uyumlu inançlara sahip ve geniş çerçevede nereye ait olduğunu bilmektir.	Dünyanın mutluluğu bedbahtlığına aldırmamaktır.	kişi olarak Taşköprüzâde'nin demiş olduğu himmeti yüce tutmaya göre kişi, aslında bu dünyaya ait değildir ve asıl amacı ahiretteki mutluluğudur. Ruhsallık ile himmeti yüce tutma bu anlamda benzerlik göstermektedir.
Yurttaşlık: Bir grubun üyesi olarak iyi çalışmak, sadık olmak ve sorumluluklarını yerine getirmektir.	Namusu koruma: Kişinin aile ve dini değerlerini korumasıdır.	Sahip olduğu grup olarak İslam'ı düşünürsek eğer yapılan suçlamalara karşı İslam'ı korumak sahip olduğu grubu korumaktır. Yapılan bu korumada insanın gruba karşı bir sorumluluğudur. Yurttaşlık ve namusu koruma bu anlamda benzerlik göstermektedir.
Nezaket: Başkaları için iyi şeyler yapmak, yardım etmektir.	Cömertlik: Verilmesi gereken şeyi, gerektiği yerde uygun bir şekilde vermesidir.	İnsanın ihtiyaç duyduğu şeyi vermek yardım etmektir. Uygun bir şekilde vermek de onun için yapılan bir iyiliktir. Bu anlamda cömertlik ve nezaket benzerlik göstermektedir.
Dürüstlük: Doğruyu söylemek, kendini içten ve gerçek bir şekilde ortaya	Malını temiz tutma ve nezahet: Dürüstlüğün anlamı maddi anlamda düşünülürse,	Doğruları söyleyerek malı kazanmak dürüstlüktür. Güzel yerlerde harcamak da,

koymak, duygu ve eylemlerin sorumluluğunu almaktır.	malını temiz tutma ve nezahet ortaya çıkmaktadır. Malı temiz tutma, itibarsızlığa düşmeden ve başkalarına zulmetmeden malı kazanmaktır. Nezahet, güzel yerlerde harcamaktır.	malın harcadıktan oluşacak durumlar için sorumluluk almak dürüstlüktür.
---	---	---

6. Bu çalışmada elde ettiğimiz sonuçlardan birisi de Taşköprîzâde'nin ifrat ve tefrit noktasında yapmış olduğu bazı yanlış örneklendirmelerdir. Taşköprîzâde eserinde üç temel erdemin hikmet, şecaat ve iffetin ve onların şubelerinin ifrat ve tefrit noktalarını belirlemiştir. Fakat ifrat ve tefrit konusunda bazı eşleştirmelerde yanlış örneklendirme yaptığını düşünmekteyiz. İfrat ve tefritin anlamları göz önüne alındığında fiillerdeki aşırılıklarda “ileriye gitme, ölçüyü aşma” (Türkçe Sözlük, 1988a) durumları ifrat, “gereğinden aşağıda kalma” (Türkçe Sözlük, 1988b) durumları ise tefrit olarak nitelendirilmektedir. Taşköprîzâde'nin çoğu ifrat ve tefrit sınıflandırması buna uymaktadır. Ancak, tespit ettiğimiz bazı alt erdem durumları itibariyle Taşköprîzâde'nin sınıflandırmasında ters yönde bir yerleştirme olduğu görülmektedir:

Şecaat erdeminin alt erdemlerinden ruh yüceliği, himmeti yüce tutma alt erdemlerinin ifrat ve tefrit noktaları ters gösterilmiştir. Taşköprîzâde'nin belirttiğine göre ruh yüceliği erdeminin ifratı küçük görme, tefriti gözde büyütmedir. Himmeti yüce tutma erdeminin ifratı büyük nimetlere karşı kayıtsız kalmak, tefriti dünyanın mutluluğuna aldanmaktadır (Taşköprîzâde Ahmet Efendi, 2014). İfrat ve tefrit tanımlarına göre ruh yüceliği erdeminin ifratı gözde büyütme, tefriti küçük görmedir. Himmeti yüce tutma erdeminin ifratı dünyanın mutluluğuna aldanmak, tefriti ise büyük nimetlere karşı kayıtsız kalmaktır.

İffet erdeminin alt erdemlerinden hayâ, sabır, arzuları dizginlemek, kanaat, vakar, uyumluluk, vera' erdemlerinin ifrat ve tefrit noktaları ters gösterilmiştir. Taşköprîzâde'nin belirttiğine göre hayâ erdeminin ifratı korku, tefriti yüzüstlüktür. Sabır erdeminin ifratı ruhban hayatı, tefriti şehvetperestliktir. Arzuları dizginlemek erdeminin ifratı şehvi duyarsızlık, tefriti azgınlıktır. Kanaat erdeminin ifratı tembellik, tefriti mal tutkusudur. Vakar erdeminin ifratı acizlik, tefriti aceleciliktir. Uyumluluk erdeminin ifratı hayır

demekten aciz olmak, tefriti katı yürekli ve kaba olmaktır. Vera‘ erdeminin ifratı ruhbanca yaşam, tefriti günahkârlıktır (Taşköprizâde Ahmet Efendi, 2014).

İffet erdemi nefsin arzu gücünün itidal hali olduğunu söylemiştik. Buna göre arzu gücünün aşırıya kaçması ve ölçüyü aşması durumunda korkmak, ruhban hayatı yaşamak, tembellik, acizlik, hayır diyememe fiillerinin gerçekleşmesi olanaksızdır. Bu durumlar arzu gücünün aşağısında kalma durumunda gerçekleşmesi beklenen fiillerdir.

KAYNAKLAR

- AKALIN, K.H. (2008). İlk Hristiyanlığın Kaynağı Olarak Essenizm. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17: 419-438.
- AKÇAY, M. (2005). Gazzali'de Ruh Tasavvuru. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7: 87-115.
- AKSOY, H. (2002). Kınalızâde Ali Efendi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 416-417.
- ALTINTAŞ E. ve YILMAZ M. (2016). *İslam Düşüncesinde Ahlaki Önergelerin Kaynağı*, İlem Yayıncılık, Ankara, 2016, 139-162 s.
- ALTIPARMAK, Ö. F. (2015). İslam Düşüncesi Bağlamında Tasavvufun Yeri Üzerine Bir Derkenar. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10: 24-35.
- ANAY, H. (1994a). Devvânî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 257-262.
- ANAY, H. (1994b). Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi. *Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk ve İslam Düşüncesi Anabilim Dalı, İstanbul*, 257-269 s.
- APAYDIN, Y. (2002). Kıyas. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 529-539.
- Arapça-Türkçe Sözlük, "Ruh", Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- ARICI, M. (2016). *İnsan ve Toplum; Taşköprüzâde'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, Nobel Yayınları, Ankara, 22-114 s.
- ARİSTOTELES. (2001). *Ruh Üzerine*. (çev.), Zeki ÖZCAN, Alfa Yayınları, İstanbul, 65-198.
- ARİSTOTELES. (2012). *Nikomakhos'a Etik*. (çev.), Saffet Babür, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 37-89 s.
- ARİSTOTELES. (2015). *Eudemos'a Etik*. (çev.), Saffet BABÜR, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 9-55 s.
- ARİSTOTELES. (2016). *Magna Moralia-Büyük Etik*. (çev.), Y.Gurur SEV, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 27 s.
- ARİSTOTELES. (2017). *Nikomakhos'a Etik*. (çev.), Furkan AKDERİN, Say Yayınları, İstanbul, 21-110 s.
- ARİSTOTELES. (2019). *Ruh Üzerine*. (çev.), Ömer AYGÜN ve Gurur SEV, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 41 s.
- ATEŞ, S. (1998). Hazarat-ı Hams. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 115-116.

- BİLGİN, Ö. (2009). Petrus Abaelardus Skolâstîği: Sic et Non. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9; 113-133.
- BURGER, J. M. (2016). *Kişilik*. (çev.), İnan Deniz Erguvan SARIOĞLU, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 23- 352 s.
- CARR, A. (2016). *Pozitif Psikoloji*. (çev.), Ümit ŞENDİLEK, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 70-97 s.
- CEVİZCİ, A. (2002). *Etiğe Giriş*. Paradigma Yayınları, İstanbul, 57 s.
- CEVİZCİ, A. (2016). *İlkçağ Felsefesi*. Say Yayınları, İstanbul, 45 s.
- CÜRCANİ. (1997). *Ta'rifat*. (çev.), Arif ERKAN, Bahar Yayınları, İstanbul, 89 s.
- ÇAĞRICI, M. (1989). Fazilet. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, s. 268-271.
- ÇAĞRICI, M. (2001). İtidal. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 456-457.
- ÇAĞRICI, M. (2016). *İslam Düşüncesinde Ahlak*. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 172-249 s.
- ÇETİNTAŞ, İ. (1999). Eşrefoğlu Rumi'de Ahlak. *Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, ...s.*
- ÇİFTÇİ, M. (2016). *Osmanlı'nın Bilgeleri: Taşköprizâde Ahmed Efendi*. İlke Yayıncılık, İstanbul, 377 s.
- DEMİRCİ, F. (2007). İki Siyasal Eğitim Modeli: Sokrates ve Platon'un Eğitim ve İnsan Anlayışları (Sokratik ve Platonik Eğitim). 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, s. 105-127.
- DEMİRCİ, M. (2002). Kur'an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1: 263-285.
- DENİZ, G. (2014). İbn Sina'nın Ahlak'a Ait Risalesi (Risale fi'l Birr ve'l-İsm). *Diyanet İlmi Dergi*, 50: 229-244.
- DURAK, N. (2009). *Platon ve Farabi Felsefesinde Erdem Kavramı*. Fakülte Kitabevi Yayınları, İstanbul, 14-15 s.
- EKŞİ H., DEMİRCİ İ., KAYA Ç. ve EKŞİ F. (2017). Karakter Gelişim İndeksi'nin Türk Ergenlerdeki Psikometrik Özellikleri. *Ege Eğitim Dergisi*, 18: 476-500.
- el-ISFAHANİ, Ragıp. (2010). *Müfredat*. (çev.), Abdülbaki GÜNEŞ ve Mehmet YOLCU, Çıra Yayınları, İstanbul, 1076 s.
- ERDEM, H. (1996). *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*. Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 32 s.
- ERDEM, H. (2002). *Ahlak Felsefesi*. Hü-Er Yayınları, Konya, 64 s.

- ERGİNLİ, Z. (2006). Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. Nefs, Ed: Erginli Z; Kalem Yayınevi, İstanbul, 745-746.
- ERKAL, M. (2013). Zekât. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 197-207.
- Er-RAZİ, E. (2016). *Felsefe Risaleleri*. (çev.), Mahmut KAYA, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 98 s.
- FARABİ. (1984). *Eflatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması*. (çev.), Mahmut KAYA, Yayın evi bilinmiyor, Yayın yeri bilinmiyor, 237-239 s.
- FARABİ. (1987). *Füsusü'l-Medeni*. (çev.), Hanifi ÖZCAN, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 29-38 s.
- FARABİ. (1990). *İhsa'ül Ulum*. (çev.), Ahmet ATEŞ, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 42 s.
- FARABİ. (2013). *Mutluluğun Kazanılması*. (çev.), Ahmet ARSLAN, Divan Kitap Yayınları, Ankara, 72 s.
- FROMM, E. (1994). *Erdem ve Mutluluk*. (çev.), Ayda YÖRÜKAN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 71-219 s.
- GAZALİ. (1975). *İhyau Ulumi'd-Din (Cilt 3)*. (çev.), Ahmet SERDAROĞLU, Bedir Yayınevi, İstanbul, 10-125 s.
- GAZALİ. (2002). *Felsefenin Temel İlkeleri*. (çev.), Cemaleddin ERDEMCI, Vadi Yayınları, Ankara, 44-280 s.
- GOLDİE, P. (2006). *Kişilik Üzerine*. (çev.), Yasemen BİRHEKİMOĞLU, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 103 s.
- GÖKBERK, M. (1993). *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitabevi, İstanbul, 154-173 s.
- GÜNGÖR, E. (2010). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. Ötüken Yayınevi, İstanbul, 12-16 s.
- HAMİDULLA M. ve AVCI C. (2012). Uhud Gazvesi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 54-57.
- HİCAZİ, M.M. (Basım Tarihi Bilinmiyor). *Furkan Tefsiri*. (çev.), Mehmet KESKİN, İlim Yayınları, İstanbul, 203-342 s.
- HÖKELEKLİ, H. (1997). Hads. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 68-69.
- İBN MİSKEVEYH. (1983). *Ahlaki Olgunlaştırma*. (çev.), Abdulkadir ŞENER, Cihad TUNÇ ve İsmet KAYAOĞLU, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 24-25 s.
- İBN SİNA, En-Necat, (çev.), Kübra ŞENEL, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2013.

- İCİ, A. (2018). *Ahlak'il- Adudiyye*. (çev.), İlyas ÇELEBİ, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 17 s.
- KANT, I. (2002). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. (çev.), İonna KUÇURADI, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 12-46 s.
- KANT, I. (2017). *Güzellik ve Yücelik Duyguları Üzerine*. (çev.), Ahmet FETHİ, Hil Yayınları, İstanbul, 58 s.
- KARANCI N., DİRİK G. ve YORULMAZ O. (2007). Eysenck'in Kişilik Anketi-Gözden Geçirilmiş Kısaltılmış Formu'nun (EKA-GGK) Türkiye'de Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 18: 254-261.
- KAYA, M. (2014). Aristoteles'in Ruh Anlayışı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18: 91-98.
- KAYAALP, Ü. (2016). Kindî'nin Nefs Algısının Ahlak Anlayışına Tesiri. V. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, Isparta, s. 155-171.
- KERSCHENSTEINER, G. (1977). *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*. (çev.), H. Fikret KANAD, Milli Eğitim Yayınları, Ankara, 15 s.
- KETENCİ T. ve TOPUZ M. (2013). Aristoteles ve Augustinus'un İnsan Anlayışları Üzerine. *Kaygı Dergisi*, 20: 1-18.
- KIZALIZADE ALİ EFENDİ. (Basım Yılı Bilinmiyor). *Ahlak-ı Alai*. (çev.), Hüseyin ALGÜL, Kervan Kitapçılık, Basım Yeri Bilinmiyor, 28-102 s.
- KİNDİ. (2014a). *Akl Üzerine*. (çev.), Mahmut KAYA, Klasik Yayınları, İstanbul, 264 s.
- KİNDİ. (2014b). *Nefs Üzerine*. (çev.), Mahmut KAYA, Klasik Yayınları, İstanbul, 245-246 s.
- KİNDİ, Felsefî Risaleler, (çev.), Mahmut KAYA, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.
- KURTARAN, M. (2011). Farabi'nin Ahlak Felsefesi. *Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 35-36 s.*
- KUTLUER, İ. (1989). İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü. *Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelam ve İslam Felsefesi Anabilim Dalı, İstanbul, 30 s.*
- KUTLUER, İ. (1998). Hikmet. *İslam Ansiklopedisi*, c. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 503-511.
- LÖK N., BAŞOĞUL C. ve ÖNCEL S. (2016). Aile İçi Şiddetin Çocuk Üzerindeki Etkileri ve Psikososyal Desteğin Önemi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8: 156-161.

- OCAK, H. (2011). Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağ'dan Ortaçağ'a Evrimi. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 11: 79-101.
- ONUR, M. (2016). İslam Hukukunda Sefeh Durumu ve Sefihin Hacri. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3: 107-129.
- ÖKTEM, Ü. (2007). Kant Ahlakı. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18: 11-21.
- ÖZGEN, M. K. (2005). Farabi'nin Mutluluk Anlayışı. *Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Kayseri, 108 s.*
- PARK N., PETERSON C., ve SELİGMAN M. (2004). Strengths of Character and Well-Being. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 23: 603-619.
- PATTABANOĞLU, F.Z. (2017). Taşköprüzâde'de Din-Felsefe İlişkisi. *İslam Araştırmalar Dergisi*, 28: 27-41.
- PEKOLCAY N. ve UÇMAN A. (1995). Eşrefoğlu Rumi. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 480-482.
- PLATON. (1995). *Devlet*. (çev.), Sabahattin EYÜBOĞLU ve M. Ali CİMCÖZ, Remzi Kitabevi, İstanbul, 122-217 s.
- PLATON. (2010). *Alkibiades I-II*. Furkan AKDERİN, Say Yayınları, İstanbul, 91-92 s.
- PLATON. (2011). *Lakhes*. (çev.), Furkan AKDERİN, Say Yayınları, İstanbul, 63 s.
- PLATON. (2013). *Menon*. (çev.), Furkan AKDERİN, Say Yayınları, İstanbul, 66 s.
- PLATON (2014a). *Kharmides*. (çev.), Furkan AKDERİN, Say Yayınları, İstanbul, 57 s.
- PLATON. (2014b) *Protagoras*. (çev.), Furkan AKDERİN, Say Yayınları, İstanbul, 69.
- PLATON. (2015a). *Kratylos*. (çev.), Furkan AKDERİN, Say Yayınları, İstanbul, 70-71 s.
- PLATON. (2015b). *Phaidon*. (çev.), Furkan AKDERİN, Say Sayınları, İstanbul, 55-58 s.
- ROSS, D. (2014). *Aristoteles*. (çev.), Ahmet ARSLAN, Kabalcı Yayıncılık, Ankara, 338 s.
- SAINT AUGUSTİNUS. (1999). *İtirafılar*. (çev.), Dominik PAMİR, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 142-246 s.
- SMİTH, A. (2017). *Ahlaki Duygular Kuramı*. (çev.), Berkay TARTICI, Liber Plus Yayınları, İstanbul, 43 s.
- SPİNOZA, B. (2011). *Etika*. (çev.), Hilmi Ziya ÜLKEN, Dost Kitabevi, Ankara, 292 s.
- ŞAHİNALP, H. (2014). *Türk İslam Düşüncesi Tarihi*. Divan Kitap Yayıncılık, İstanbul, 480-481 s.

- TAŞKÖPRİZE AHMET EFENDİ. (2014). *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*. (çev.), Müstakim ARICI, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 36-98 s.
- TAŞKÖPRİZE AHMET EFENDİ. (2016). *Ahlak ve Siyaset Risaleleri*. (çev.), Müstakim ARICI, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 28-110 s.
- TAŞKÖPRİZE AHMET EFENDİ. (2016). *Felsefe Risaleleri*. (çev.), Kübra ŞENEL, Cahid ŞENEL, M.Zahid TİRYAKİ, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 20-22 s.
- TAŞKÖPRİZE AHMET EFENDİ. (2017). *Mantık Risaleleri*. (çev.), Berra KEPEKÇİ, Mehmet ÖZTURAN, Harun KUŞLU, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 70 s.
- TAŞKÖPRİZE AHMET EFENDİ. (2019). *Osmanlı Bilginleri*. (çev.), Muharrem TAN, İz Yayıncılık, İstanbul, 377 s.
- THOMAS AQUINAS. (1954). *Nature and Grace: Selections from the Summa Theologica of Thomas Aquinas*. Christian Classics Ethereal Library, Philadelphia: The Westminster Press, 25 s.
- TİRYAKİ M. Z. ve TİRYAKİ K.B. (2016). *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. Nobel Yayıncılık, Ankara, 9-22 s.
- TÜMSEK, A. (1995). Muhyî-i Gülşenî ve Ahlak-ı Kiram İsimli Eseri. *Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, İstanbul, s. 51*.
- Türkçe Sözlük, “İfrat”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Türkçe Sözlük, “Tefrit”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- ULUDAĞ, S. (2006). Nefs. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, s. 526-529.
- UZUNPOSTALCI, M. (1993). Cemaat. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 288-289.
- VATANDAŞ, S. (2017). Felsefenin Kadim Bir Konusu Olarak Ahlâk ve Ahlaki Eylemin Amacı Olarak “Mutluluk”. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4: 1-9.
- VURAL, M. (2016). *İslam Felsefesi Sözlüğü*. Elis Yayınları, Ankara, 520-566 s.
- YAVUZ, Y. Ş. (2018). Ruh. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 35, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, s. 187-192.
- YAZICI, A. (2015). Aristotle's Theory of Emotions. *International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, 10: 901-922.

- YAZICI, S. (2003). Erdem Ahlakı: Son Dönem Tartışmalara İlişkin Eleştirel Bir Değerlendirme. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Fakültesi*, 7: 7-26.
- YAZICI S. ve YAZICI A. (2011). *Felsefi, Psikolojik ve Eğitim Boyutlarıyla Karakter*. Çizgi Kitabevi Yayınları, 22-103 s.
- YAZICI S. ve YAZICI A. (2020). Erdem Üzerine Tartışmalar. *Erdem Ahlakının Altı Avantajı*, Ed: Gürgen, A; Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, s. 425-444.
- YAZICI, T. (2006). Muhyi-yi Gülşeni. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 79-81.
- YÜCESOY, H. (2005). Mihne. *İslam Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 26-28.

